

„Emberi hajlékot a putrik helyett!”

Roma élet képekben az 1950-es években

(Fotóalbum)

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK KIADVÁNYAI
II. KÖZLEMÉNYEK, 50.

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK KIADVÁNYAI
II. KÖZLEMÉNYEK, 50.

„Emberi hajlékot a putrik helyett!”

Roma élet képekben az 1950-es években

(Fotóalbum)

Nyíregyháza
2018

A sorozat és a kötet szerkesztője: *Kujbusné Mecsei Éva*

A kötetet összeállította: *Nagy Pál*

A tanulmányokat írta: *Nagy Pál és Szuhay Péter*

Lektorálta: *Forray R. Katalin*

Korrektor: *Galambos Sándor*

Tördelés: *Szemán Attila*

ISSN 2415-9263

ISBN 978-963-7240-86-7

A kötet létrehozását támogatta:



Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

Felelős kiadó: *Kujbusné dr. Mecsei Éva levéltár-igazgató*

Készült Tóth Imre nyomdájában, Nyírtelken, 300 példányban

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigányságának felmérései 1957-ben	9
Szuhay Péter: „A Szabolcs-Szatmár megye területén lakó cigányság életét szemléltető képek, 1957” (Egy tanácsi képeskönyv és kontextusai – bátortalan elemzés)	23
FÉNYKÉPEK	35
Gaál Ibolya albuma	37
Hammel József albumból kimaradt képei	65
Lussa Vince fotói Solymár Tamás cikksorozatában	73

Előszó

Tisztelt Olvasó!

E hiánypótló, tudományos igénnyel elkészített munka komoly bizonyítékkal szolgál arra a tényre, hogy a cigányság történelme a magyar történelem és kultúra elidegeníthetetlen része. A cigány közösségek legtöbbször más népekkel közös hazán osztozva, vagy számukra idegen kultúrájú országokban éltek és élnek ma is. Sokszor volt osztályrészük a mellőzöttség, az üldöztetés, a társadalomból való kizáródás.

Így volt ez Magyarországon az 1950-es években is, amely időszakban a nemzetiséghez tartozás fogalma teljes egészében eltűnt, különösen érzékenyen érintve ezzel a cigányságot. Történt ez mindannak ellenére, hogy 1957-ben a pártállam megalakította a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályát. A diktatúra homogenizáló, egységesítésre és elhallgatásra épülő politikája számára csak korlátozottan létezett „cigány-ügy”. Nem léteztek társadalmi problémák sem: nem lehetett beszélni szociális hátrányról, alulképzettségről, analfabetizmusról. Ennek az időszaknak a kutatása komoly kihívás, hiszen a levéltári adatokon, fotókon, mozgóképeken és ezt az embertelen, elnyomó rendszert megélők visszaemlékezésein túl csupán saját intuíciónra hagyatkozhat a kutató.

Magyarországon az elmúlt közel egy évtizedben felismertük, hogy a cigány kultúrában és történelemben az egész nemzet számára komoly erőforrás rejlik. Kötelességünk, hogy felszabadítsuk, és a közös jövő szolgálatába állítsuk ezt a különleges és sajátos hagyományt, amelyet a kommunista diktatúra éve alatt igyekeztek feloldani, szétmorzsolni, s legyünk őszinték – felszámolni.

Ma becsületbeli ügynek tekintjük ezt az értékmegőrző feladatot, ezért igazi sikerként könyvelhetjük el, hogy 2012-ben, Európában elsőként bekerült a nemzeti alaptantervbe a cigány kultúra és történelem külön tananyagként. A kötet, amelyet kezében tart az érdeklődő olvasó, segítséget jelent egymás megismerésében. A pedagógusok használhatják az oktatásban, hogy támogassák ezzel a jövő nemzedékek nevelését, amely különösen fontos közös jövőnk okán. Nem szabad elfelejtenünk gróf Tisza István miniszterelnök gondolatait, hogy „Mindenkinek éreznie kell, hogy a nemzeti közösség tagja”.

Az értékalapú ismeretszerzés, tájékozódás a cigányság történetével kapcsolatban is kiemelten fontos. Rajtunk is múlik – legyünk tudományos kutatók vagy érdeklődő olvasók, pedagógusok vagy diákok, szülők vagy gyermekek –, hogy a világot egy olyan helyé tegyük, ahol a nemzetiségi identitás, öntudat az önismerettel együtt folyamatosan erősödik az elmében és a szívben egyaránt.

Langerné Victor Katalin

Társadalmi felzárkózásért felelős helyettes államtitkár

NAGY PÁL

Szabolcs-Szatmár megye cigányságának felmérései 1957-ben

Az államszocializmus létrejöttével kialakuló, 1950-től működő új közigazgatási szisztémával Magyarországon három olyan megye jött létre, amelyeknek a területén az országos átlagnál erősebben koncentrált a szegény népesség és az azóta is gyakran „cigánykérdésnek” nevezett, több összetevőből generálódó problémahalmaz. Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyék területén belül olyan, korábban közigazgatásilag különálló tájegységek kerültek egyazon területi-közigazgatási egységbe, amelyek évszázadok óta a szegénységet újratermelő magyarországi krízisterületeknek tekinthetők. Baranyában az Ormányság, Borsod-Abaúj-Zemplénben a Cserehát, Szabolcs-Szatmárban pedig a beregi és szatmári területek: egyfelől a Vásárosnamény–Fehérgyarmat–Mátészalka összekötésével kirajzolódó háromszög, másfelől a Nyírbátor–Csenger–Fehérgyarmat–Mátészalka összekötésével körülhatárolható terület, a Rétköz (Nagyhalász és környéke), a Szatmári-síkság és az Ecsedi-láp (Fehérgyarmat, Nagyecsed, Ökörítőfülpös, Csenger) a Beregi-síkság (Tiszahát, Tarpasík és környéke) kistájai.

Az említett három megye közül Szabolcs-Szatmárban volt a legnehezebb a népesség és ezen belül a cigányság helyzete, mert nem jött létre olyan nagyipar, mint Borsodban, vagy olyan bányászat, mint Baranyában. Az 1945 utáni járási jelentések, különösen Fehérgyarmat térségében, soha nem látott, szavakkal alig leírható nyomorról, ruhátlanságról, éhínségről és iskolázatlanságról számoltak be, nemcsak a cigány, hanem a népesség egyéb, a társadalom alsó rétegeinek körében is. A mezőgazdaság nem tudta befogadni a teljes aktív korú népességet. Ennek következtében alakult ki az ingázásra alapuló munkavállalás, amit évtizedekig a segédmunkás alakja és a „fekete vonat” szimbolizált.

Amilyen mértékben rosszabb volt a helyzet Szabolcs-Szatmárban, olyan mértékben fordult a megyei közigazgatás figyelme a cigányok felé. A Megyei Tanács VB ülésein 1951-től újra és újra napirenden voltak a cigány népesség munkavállalási, iskoláztatási, lakhatási problémái. Jelentések, rendezési tervek, felmérések követték egymást. Az 1950-es évek első felében a minisztériumok és a megyei tanácsok cigánypolitikájában a belügyi és az egészségügyi szerveknek volt meghatározó szerepe. 1954-től, amikor a helyi cigánypolitikában a Megyei Tanács Egészségügyi Osztálya jutott megerősödött szerephez, a szociális problémák megoldásának szándéka összekapcsolódott a cigány népesség kulturális szerveződésének kérdésével. Megyei kezdeményezésre szociografikus írások születtek némely települések cigány lakosságáról (pl. Ökörítőfülpös, Kántorjánosi), cikkek jelentek meg az Egészségügyi Minisztérium Tájékoztatójában a szabolcsi cigányokról. Az országos cigánypolitikával ellentétben a megyében ezt a lendületet a Rákosi újbóli megerősödésével járó visszarendeződés sem törte meg. 1956. január 23-án megyei cigányankétot szerveztek Nyíregyházán, melyen minden szakmapolitikai terület képviselve volt és cigány embereket is meghívtak.

Az MDP Adminisztratív Osztályának országos tervei és a megyei cigánypolitika 1956 elején közelített egymáshoz, de nem találkozott össze cselekvő társadalompolitikával. Az MDP Politikai Bizottsága nem tárgyalta érdemben az 1956 áprilisára elkészült országos cigánytervezetet, a nyár végére pedig a cigányügy végleg kiszorult az országos pártpolitikából. 1956 elejétől indult el az a folyamat, melynek során a cigánypolitikában a foglalkoztatásra helyeződött a hangsúly, a végrehajtó hatalomban pedig a Munkaügyi Minisztériumnak, illetve a Megyei Tanács Munkaügyi Osztályának pozíciója erősödött. A folyamat 1956 nyarán ezen a vonalon is dőcögőssé vált, ősszel pedig elakadt, majd közel egy évnyi stagnálás után 1957 nyarán következett be fordulat.

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM FELMÉRÉSE

Az 1957. év mind az országos, mind a helyi politikában különösen fontos volt a cigányügyben is. A Munkaügyi Minisztérium országos kérdőíves felmérést kezdeményezett, melynek 1958-ban publikált zárótanulmánya¹ ismert a szakirodalomban, a megyei, járási és községi adatok viszont még alig.² A Munkaügyi Minisztérium 1957. július 15-én rendelte el, hogy a megyék és a városok adjanak tájékoztatást a cigányok helyzetéről központilag összeállított kérdőíveken augusztus 15-ig. A felmérés elsődleges szempontja a cigányság foglalkoztatási helyzete volt. A felmérést a minisztérium Terv- és Mérlegosztálya bonyolította, Pogány György és Bán Géza voltak a felelősei, ők írták az összefoglalást is.

A minisztériumban szerkesztett eredeti kérdőív öt kérdéscsoportot tartalmazott, ebből egy kérdéscsoport, azon belül öt kérdés vonatkozott a cigányok gazdasági helyzetére és foglalkoztatottságára. A megyei tanácsról a járásokhoz küldött változatban négy kérdés szerepelt. A további kérdéscsoportok a cigányság lélekszámára, társadalmi helyzetére, egészségügyi-, kulturális- és lakásviszonyaira vonatkoztak.

Szabolcs-Szatmárban a Megyei Tanács VB Munkaerőgazdálkodási Osztálya július 22-én küldte tovább a kérdőíveket egyszerűsített formában a járási tanácsok munkaerő-gazdálkodási előadóihoz, augusztus 10-ét jelölve meg a visszaküldés határnapjaként. A községeket az idő rövidege miatt nem vonták be az adatszolgáltatásba. A járások jelentései augusztus 7. és 13. között érkeztek be a megyéhez, azaz mintegy 15-20 nap alatt szedték össze az adatokat. Az összefoglaló megyei jelentésen a keltezés 1957. augusztus 15.³ A jelentést Fazekas János, a Munkaerőgazdálkodási Osztály vezetője jegyezte, az illetékes előadó pedig Nagy Miklós volt.

A járási jelentések és a megyei összefoglalás is adatközlő, leíró jellegű. Fontos jelenségekre hívták fel a figyelmet, de azok összefüggéseire, okaira többnyire nem kerestek választ, akkor sem, ha ezt a kérdőívben kérték. A megyei összegzésből és a járási jelentésekből sem tudható, hogy a számadatok milyen forrásokból származtak. Némely esetben nem az adott kérdésre válaszoltak, illetve a kérdőívnek egy másik helyén tértek arra ki.

A MEGYEI TANÁCS FELMÉRÉSE

Szabolcs-Szatmárban 1957. októbertől nyerte vissza lendületét a cigánypolitika, főként Feksz István, a Megyei Tanács VB elnöke eltökélt szándékának köszönhetően, aki erőteljesen szorgalmazta, hogy a járási és a községi tanácsok fejtsenek ki hatékonyabb tevékenységet a cigányok helyzetének megváltoztatására. A problémák sokaságának fontossági sorrendjében a foglalkoztatás és a lakhatás került előre. Feksz István államilag támogatott mozgalmat igyekezett elindítani a cigányok körében, melynek jelszava: „*Emberi hajlékot a putrik helyett!*”

Feksz István kezdeményezésére 1957. novembertől 1958. januárig figyelemre méltó, a cigány népesség teljességére kiterjedő kérdőíves felmérést végeztek Szabolcs-Szatmár megyében (1951 óta immár negyedik alkalommal). A cigányság minél alaposabb felmérésére irányuló törekvés önmagában nem meglepő és nem különleges. Az 1950-es években országszerte több helyen készültek felmérések, ám egyik sem olyan részletes, mint a szabolcsi. Ugyancsak 1957-ben Zala megyében egyéni nyilvántartási lapokat vettek fel a cigányokról, de a muzikusokat kihagyták, a kérdőpontok sem olyan bőségesek és részletesek, mint a

¹ *A magyarországi cigányság helyzetéről.* Lásd Országos Széchényi Könyvtár MD 11488. E kézirat rövidített kiadása POGÁNY-BÁN, 1958.

² A Békés megyei felmérés kiadva: KERESKÉNYINÉ, 2008. 152–231. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács 1958. május 8-án összeállított jelentés kiadva: NAGY, 2011. 337–342.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML), XXIII. 24. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Munkaerőgazdálkodási és Munkaügyi osztályának iratai, 1950–1989. Megjelent: NAGY, 2010. 139.; A felmérés valamennyi irata egy aktában található. 75/1957.

szabolcsi kérdőívben.⁴ A felméréssel párhuzamosan az országos és helyi sajtóban is egyre több cikk jelent meg a szabolcsi cigányokról. A Tanácsok Lapjában Solymár Tamás és Gallé Tibor, a Kelet-Magyarországban Hammel József írt cikkeket a cigányok oktatásáról, a cigánytelepekről.

A megyei VB elnök, Fekszti István 1957. október 25-én rendelte el a megye cigány népességének felmérését. Nincs nyoma, hogy milyen közvetlen előzményei voltak/lehettek a rendeletnek. A munkaügyi minisztérium nyári akciójának hatása, az arra beérkezett adatok, vagy bármilyen összefüggés a két felmérés között nem fedezhető fel, nem is hivatkoztak a minisztériumra, a nyári felmérést pedig meg sem említették. Valószínűleg közigazgatási rutinfeladatnak tudták be a Munkaügyi Minisztériumnak nyújtott adatszolgáltatást, és tisztában voltak a hiányosságaival. Feltehetően szerepe volt ebben a Megyei Tanácson belüli pozícióharcoknak is. A felmérés idején már ismét a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Egészségügyi Osztálya, és különösen annak Szociálpolitikai Csoportja volt a meghatározó szakmapolitikai tényező. A szervezésben, kapcsolattartásban Gaál Ibolya csoportvezető volt a cigányokkal kapcsolatos történések koordinátora, az 1957. december 16-án tartott megyei VB ülés előkészítő anyagát, az összegző, áttekintő jelentést pedig Moskovitz Károly készítette a megye cigányságáról.

Azzal indokolták a felmérést, hogy az eredmények ellenére a cigányok helyzetében nem következett be kellő mértékű „*emelkedés*”, a korábban megkezdett munkának új lendületet kell adni és gyorsítani a cigányok életkörülményeinek javulását. Az első lépés a cigányoknak az eddigieknél behatóbb megismerése. A megyénél *Családi lap* elnevezéssel kérdőívet szerkesztettek, ennek kitöltése volt a felmérés alapja. Minden cigánytelepről külön leírást kellett készíteni (ha egy településen több cigánytelep volt, akkor ezekről is külön-külön). Azokat a cigányokat, akik nem a telepen éltek, hanem a falu lakosai között, jelentős mértékben adaptálódtak, esetleg sértőnek találták volna, hogy a telepiekkel együtt kezelik őket, külön lapokon vették fel, ezek címe *Feljegyzés a falu lakosságához hasonló életmódot folytató cigány családokról*.

A járási és községi tanácsokhoz, valamint a nyíregyházi városi tanácshoz külön leiratokat intézett a VB elnök és mindegyiknek külön-külön, részletesen leírták a felmérés végrehajtására vonatkozó utasításokat. A nyomtatványokat közvetlenül a községi tanácsokhoz küldték, s a felmérésben a tanácsok valamennyi osztályának részt kellett vennie. A felmérésben a járási és községi tisztviselőknek együtt kellett működni, bevonva védőnőket, pedagógusokat. Az adatlapokat a járásoknak kellett begyűjteni és továbbítani a megyéhez. A felmérés végrehajtásának az októberi rendeletben kijelölt határideje 1957. november 30. volt.

A nyomtatványokat nem lehetett úgy kitölteni, hogy a cigányokat egy helyre összehívják, minden egyes családot fel kellett keresni a lakásán. „*Az adatgyűjtést végző igyekezzék a család életkörülményeit, gondolkodás módját teljes mértékben megismerni.*” – írták a rendeletben. Az adatlapokról nem kellett összesítőt készíteni, ezt a megyénél végezték el. Úgy gondolták, hogy a jövőben a felmérés egy standard adatbázist fog nyújtani a közigazgatás minden szintjén valamennyi osztálynak és szakcsoportnak.

A községek anyagához a járási tanácsoknak a járás egészére vonatkozó „*véleményes javaslatot*” kellett tenni, főként arról, hogy a cigányok helyzetének a megjavítására milyen konkrét elképzeléseik vannak és milyen központi segítségre lenne szükség. A járásokban néhány külön kijelölt községben az adatgyűjtést november 10-ig kellett elvégezni. Ebben a járási tisztviselőknek közvetlenül részt kellett venni, a többi községben pedig nekik kellett koordinálni.

1957. november 7-én a megyei VB elnök szempontokat adott a járásoknak a javaslataik kidolgozásához, a külön kijelölt községek adatainak felmérésére pedig november 15-re módosította a határidőt.

A szempontok:

1. A tanköteles gyermekek és a felnőttek írni-olvasni tudása, művészi képességek hasznosítása, cigány értelmiségiek felkutatása és bevonása a feladatokba.
2. Életkörülményeik (lakás, ivóvíz, WC, ételmezés, egészségügy).

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XXVIII-M-8 Egyesületek, 1945–1999. 3. d. Tömegmozgalmi szervek, 1950–1990. Egyéni nyilvántartási lapok.

következett, amelyben a család foglalkoztatási, családjogi, vagyoni, nyelvi, műveltségi viszonyait mérték fel. Kérdéseket tettek fel továbbá az étkezésre, ruházkodásra, szórakozásra vonatkozóan. A lakás állapotát, bútortartását, a fűtés és világítás módját, illetve WC és kút meglétét külön kérdésekben tudakolták.

2. A falu nem cigány lakosaihoz hasonló életmódú, a faluban bent lakó cigányok adatlapjai. Lakóhelyi, családi, születési, foglalkozási, iskolázottsági adatok, valamint a kulturális életre és a kiemelkedésüket segítő körülményekre vonatkozó két kérdés.
3. Telepleírás. A telep megnevezése, távolsága a község központjától, családok és felépítmények száma, WC-k és kutak száma, van-e vajda vagy cigánybíró, milyen fajta cigányok a telepen élők, melyek a hagyományos foglalkozások.
4. A községi tanács jelentése.

A községek zömében 1957 novemberében elkészítették az adatfelvételeket. Néhány helyen húzódott el decemberre, s egy községben 1958. januárra. A legkorábbi adatfelvétel dátuma 1957. november 11. (Szamoskér a mátészalkai járásban), a legkésőbbi pedig 1958. január 27. (Nyírlövő a kisvárdai járásban).

A cigány népesség felmérését még nem fejezték be, az adatokat nem dolgozták fel, amikor a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1957. december 16-án tartott ülésének hat témája közül a 2. napirend volt „*A cigányok helyzete és az ebből adódó feladatok*”. Ennek a kérdésnek a tárgyalására több minisztérium elküldte a képviselőjét és jelen volt László Mária is, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének főtitkára. A meghívottak között volt még Gere György a Művelődésügyi Minisztériumból, Pogány György a Munkaügyi Minisztériumból, Bajácz Péter az Egészségügyi Minisztériumból, Gallé Tibor és Solymár Tamás a Tanácsok Lapjától, Jesztrebényi Ernő az egészségügyi bizottság elnöke, Csiki Júlia a mátészalkai cigányegyüttes vezetője, Rézműves Gyula kántorjánosi tanácsstag és cigánybíró, Szabó József járási VB elnök, Kun Lajos kántorjánosi tanácselnök, Petes János járási VB elnök, Kerényi Istvánné a nyírbátori cigányosztály nevelője, Ducza Sándorné a Megyei Nőtanácstól, Nagy Sándorné a HISZÖV-től,⁵ Nemes Imre, P. Szabó Gyula, Arató Ferenc és Fazekas János megyei osztályvezetők, Gaál Ibolya a szociálpolitikai csoport vezetője, Farkas Kálmán a Kelet-Magyarország munkatársa,⁶ Gáll Gyula az Építési és közlekedési osztály munkatársa. Tanácskozási joggal vett részt Zajtai Antal a Kelet-Magyarország szerkesztője. Az előadó Moskovitz Károly volt.

A Kelet-Magyarország másnap rövid beszámolót közölt az ülésről. A témák közül az iskoláztatást, a foglalkoztatást, az előítéletek megváltoztatását, a szövetkezetek létrehozását és a házhelyjuttatást emelték ki összefoglalóan, ezeken a területeken akart a Megyei Tanács leginkább eredményeket elérni a december 16-án hozott határozataival. A vendégek közül László Máriát és Kerényi Istvánnét említették meg. Ha alaposabban megnézzük az eredeti jegyzőkönyvben a hozzászólásokat, kiderül, hogy érintették ennek az időszaknak valamennyi ideológiai nézetkülönbségét, a cigányok helyzetére adott magyarázatok jellegzetes különbségeit, a „jó” és „rossz” cigány szembeállítását, a szakmapolitikai érdekellentéteket és a gyakorlati politika más-más aspektusait.

Az 1950-es évek szabolcsi cigányságáról írt tanulmányaimban már több szempontból is elemeztem a Megyei Tanács politikáját, valamint az országos párt- és kormánypolitikához való viszonyát. A források jelentős része két kiadványban vált hozzáférhetővé. E helyen a Pogány György, valamint Gallé Tibor és Solymár Tamás hozzászólásáról készült jegyzőkönyvi bejegyzést idézem az alapvető ideológiai kérdéstről, amely meghatározta a cigányság társadalmi felemelkedésének elgondolásait is: nemzetiség-e a cigányság vagy sem? Pogány Bán Gézával a Munkaügyi Minisztérium felmérését összefoglaló tanulmányban határozottan úgy érvelt, hogy a cigányság nem nemzetiség, álláspontjuk azonban 1957 végén még nem volt nyilvános és a politikai szereplők is csak kisebb körben ismerték. Ezzel szemben Gallé és Solymár a Tanácsok Lapjában több cikkükben fejtették ki, hogy igenis nemzetiség. Ez a gondolat 1945 után a Magyar Kommunista Pártban, majd a Magyar Dolgozók Pártjában nem volt idegen, életszerűtlen és 1957-ben még egyáltalán nem számított helytelen politikai nézetnek.

⁵ Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége.

⁶ Farkas Kálmán (1930–2004), az első magyarországi cigány újságírónak tartják és annak tartotta ő is magát. <http://regi.sofar.hu/hu/node/19500>. Letöltés ideje 2016. május 24.

„POGÁNY GYÖRGY: Ismerteti, hogy a Munkaügyi Minisztérium kollégiumi ülésen foglalkozott a cigányság foglalkoztatásával. Mivel azonban a vállalati igazgatók hatáskörébe tartozik a munkába való felvétel, a minisztérium nem határozhatja meg, hogy az igazgatók kiket vegyenek fel. E mellett az egész ügynek, illetve munkáskollektíváknak érdeke, hogy jó munkaerőt vegyenek fel, mert a nyereségrészesedés csak így érhető el, már pedig a cigányok gyakran változtatják munkahelyüket, önkényesen kilépnek, s ennek a termelésre nagy hátránya van. Vitatja Gallé elvtárs álláspontját, amely szerint a cigányság nemzetiség.”

„GALLÉ TIBOR: Hiányolja, hogy az előterjesztés nem foglalkozik azzal, hogy a tanács apparátusban is komoly problémák vannak a cigánykérdés körül. Példának hozza fel, hogy Ópályiban a községi tanács vb. egy kétszeres sztahanovista cigánynak nem adott házhelyet. A községi tanácsok vezetőinek egy része a cigánykérdést kitelepítéssel, dologházzal és hasonló módon látja megoldhatónak. Éppen ezért politikai munkára van szükség ahhoz, hogy a helyes igazgatási célkitűzéseket meg lehessen valósítani.

Véleménye szerint az Egészségügyi Osztály egymagában nem képes a cigányság problémáit megoldani. A Művelődési Osztálynak kellene egy programot kidolgozni az oktatási-nevelési, valamint a felvilágosító munka vitelére. Rámutat, hogy a cigányság felemelkedése nem oldható meg felülről, a cigányságban kell megtalálni azokat az erőket, akik a felemelkedést elsősorban elő tudják segíteni. Javasolja, hogy az egyes alsóbb tanácsok se tárgyaljanak a cigányokról nélkülük.

Képviselőiket hívják meg az ülésekre. Helyes volna az is, ha a cigánytelepeken alkalmas időpontokban gyűléseket tartanának, s ott a cigányokkal beszéljék meg a problémákat.

...Véleménye szerint a cigány nép is nemzetiség és ahogyan más nemzetiségi dolgozóknak van külön kultúrotthonuk, úgy lehet a cigányoknak is. Egy mátészalkai cigány kultúrotthon a megye cigányságának kulturális központjává fejlődhet.”

„SOLYMÁR TAMÁS: Bevezetőben hangsúlyozza azt a meggyőződését, hogy a cigánykérdés nem kizárólag cigányügy, hanem az egész társadalom közös problémája. E probléma megoldásával nem csupán egyik, vagy másik minisztériumnak kell foglalkozni, e problémák ugyanúgy tartoznak minden területre, mint a magyarság problémái, s mivel két különböző életformáról van szó, minden szervnek arra kell törekednie, hogy a cigányság felemelkedésének elősegítésével a különbségeket equalizálja.

Felhívja a figyelmet a problémák megoldása módjainak merev szemlélete helytelenségére. Merev elgondolásnak tartja például azt, hogy a cigányság jobb lakáskörülmények közé való juttatását csak a lakosság közé való széttelepítéssel lehet megoldani. Valószínű, hogy egyes cigánycsaládok ragaszkodhatnak a közös telepen való lakáshoz, így a megoldás egyik módja az is lehet, hogy összefüggő területen biztosítanak részükre házhelyet. A munkába állítás elsőbbségét sem lehet mereven felfogni. Egyik megoldandó probléma összefügg a másikkal. A munka elősegíti a nevelésüket, ugyanakkor a munkába állítást és a kulturális nevelést ugyanúgy elősegíti az, ha kikerülnek a putriból. Javasolja, hogy a határozati javaslatba kerüljön egy olyan rész, amely folytán megfelelő segítséget kapnak a cigányok a putriból való kikerülésre. Itt főleg politikai és nevelési segítségre gondol. Ugyanakkor a cigányság körében általánosságban is szükséges politikai munkát kifejteni, mert a régi társadalom káros hatása a cigányok rétegződésére is befolyással volt, pl. a magyar cigány lenézi az oláh cigányt.

Szól arról is, hogy egyes vállalatok felsőbb szerveik álláspontja ellenére megkülönböztetéseket alkalmaznak a cigányokkal szemben. A minisztériumoknak is erősebben kellene fellépni, ugyanis az ilyen megkülönböztetéseket nem lehet megtűrni a vállalati igazgatóságának jelszava alatt. Igaz, hogy a vállalatok igazgatói önállóan döntenek el, hogy kit alkalmaznak, azonban az Alkotmányt nem sérthetik meg. Nemcsak a minisztériumoknak, de az ügyészségnek is lehet beleszólása az ilyen megkülönböztetésekbe.

Foglalkozik a koldulás elleni feladatokkal is.

Részletesen indokolja azt az álláspontját, hogy helyes és szükséges Mátészalkán egy külön cigánykultúrház létesítése.

Foglalkozik a cigányság politikai hovatartozásával, s rámutat, hogy a cigányok körében a Szovjetunió iránti szeretet élénk megnyilvánulásait lehet tapasztalni. Rámutat arra, hogy a magyarok és cigányok közötti gyűlöletnek lényegében osztálytartalma van, s nem elsősorban a faji különbözőségekből ered. Ha a cigányság

a társadalom segítségével felemelkedik, ez a gyűlölet elveszíti az alapját. Befejezésül hangsúlyozza, hogy a cigányok nélkül a cigányság problémáit megoldani nem lehet. Helyes, hogy ezen az értekezleten részt vesznek a cigányok képviselői, s jó lenne, ha ezt a járási és községi vb. üléseken szintén így csinálnák.”⁷

Azt a politikai környezetet, céljaival és szereplőivel, amelyben a decemberi VB ülés lezajlott és amelyben az 1957-es felmérés a tanácsi albummal létrejött, az az egész időszakra jellemző ellentmondás határozta meg, amit a diktatúrában való létezés és a társadalmi szolidaritás viszonya, illetve a közigazgatási cselekvés és a valóság megismerésének viszonya jelentett. Ehhez kellett alkalmazkodnia 1948–49-ben a szatmár-beregi főorvosként Mátészalkán dolgozó Galambos Józsefnek, aki akkoriban a szatmári telepeken nyomorgó cigányok helyzetére irányította a Népjóléti Minisztérium és a vármegye vezetőinek figyelmét, majd 1950 után a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB különböző osztályain dolgozó Moskovitz Károlynak, Fazekas Jánosnak, Nagy Miklósnak és másoknak. A szabolcsi cigánypolitika két kulcsfigurája 1954 óta, különösen az 1957-es megyei felmérésben kétségtelenül Feksz István és Gaál Ibolya voltak.

A zempléni napszámos családból származó Feksz István (1920–1989)⁸ 1954-ben lett a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB elnöke. Solymár Tamáshoz és Gallé Tiborhoz hasonlóan elkötelezett kommunista volt, aki őszintén hitt a társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek megszüntetésében. Jól ismerte, milyen szegénységben élnek és a cigányság helyzetének megjavítása iránt is elkötelezetten viseltetett. A Kádár-rendszernek a Rákosi-korszakhoz képest enyhültebb légkörében is meglepően demokratikusnak számított, amikor 1958. áprilisban a Kelet-Magyarország hasábjain vitába bocsátkozott a lap publicistáival. A vitát Pál Géza a „Csak a becsületes cigányokkal” című, Aranyosapátiban cigányok által elkövetett éjszakai rablásról szóló cikke indította el, melynek néhány sora így szólt: „Az aranyosapátiai helyszíni tárgyalást várják, hogy okuljanak a többi cigányok is. Ez a feltevésük onnan származik, hogy a községben sok bosszúságot okoztak az utóbbi időben a cigányok. Bár a közel félezer cigány között élnek rendesek, egy részüknek még mindig a könnyű élet, a henyélés, a mezei lopás, a munkakerülés a kenyeré. Lopják a tyúkot, a határbeli fát, az elvetett burgonyát kiszedik a földből, megverik, aki rajtakapja őket, tiszteletlenek a nőkkel és öregekkel. ... Furcsa lenne hát aként vélekedni: legyen hálás a társadalom, mert a cigányok rendes életre térnek. Ez elsősorban a cigányság érdeke, mert csak a becsületeseknek van helyük a társadalomban.”

Feksz István „Együtt a cigányokkal” címen írt válaszcikket. Pál Géza írásában a VB 1957. december 16-án hozott határozatainak megkérdőjelezését látta. Keményen fogalmazott, utalt a pátróhiaiak – általa helytelenített – röviddel azelőtt a Minisztertanácshoz intézett beadványára, amelyben a cigányok kitelepítését kérték. Endre Lászlót, a fajvédőket, a nyilas uralmat, a nacionalizmust kárhoztatta. „Alkotmányunk nem ismer társadalmon kívüli lényeket, másodrangú embereket. Valamennyi cigány éppen olyan polgára államunknak, mint bárki más. S ha közülük egyesek nem folytatnak becsületes életmódot, akkor ez nemcsak az ő bűnük, hanem elsősorban a múlt társadalmi rendé, mely a szellemi sötétség és a nyomor szörnyű eszközével ilyenné taszította őket, és azoké, akik még ma is akadályozzák felemelkedésüket, ők sem eredendően «bűnös», vagy esetleg «alsóbbrendű» lények. Persze ez semmiképpen sem jelenthet elnézést, vagy engedékenységet a bűnösök, tolvajok, munkakerülők iránt, ha egyesek vétének a társadalmi együttélés szabályai ellen... Milyen felháborító általánosítás: a rablók elleni gyűlöletet kiterjeszteni az egész cigányságra! Mily nagy hiányáról tanúskodik ez az emberismeretnek és az írástudót illető humánus érzéseknek! Valahogy így nézhetik az ültetvényesek négereiket: mégcsak nem is «sejtik», hogy nem az ösztön irányítja őket, hanem emberi gondolatok és érzések viharzanak bennük, van önérzetük, fájdalmuk, vágyuk, s vannak álmaik.”

A Kelet-Magyarország szerkesztőségi cikkel adott viszontválaszt, címe „Lehetnek-e feltételeink?” Igyekeztek egyensúlyt teremteni: „Véleményünk szerint mindkét cikk a cigánykérdés emberséges, társadalmi rendünknek, elveinknek megfelelő megoldását igyekezett segíteni.” Pál Géza cikkéről úgy gondolták, hogy hibásan vont le általános következtetéseket, Feksz Istvánéról pedig azt, hogy eltúlzott és szintén téves következtetések levonására ad lehetőséget. Ezzel együtt hangsúlyozták, hogy ők is az elnökkel azonos szándékkal szólnak éppen azért, hogy a Megyei Tanács határozatainak megvalósítását segítsék.

⁷ NAGY, 2010. 198–199. 40. sz. közlés.

⁸ MNL SZSZBML, XXIII. 2. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1950–1990. 11. köt. (XXIII. 2.); XXIII. 23. b. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Egészségügyi és Szociális Osztályainak iratai. Egészségügyi Osztályának iratai (1947) 1951–1989. 2. doboz. (XXIII. 23. b.)

A 92. életében 2017. március 18-án elhunyt, Kántorjánosiban született, gyógypedagógiai végzettségű Gaál Ibolya az 1940-es években Hodászon és Técsőn kezdte a pályáját postakisegítőként és postakiadóként.⁹ Mátészalkán Szatmár-Bereg vármegye Tisztifőorvosi Hivatalában és Földhivatalában volt segédelőadó. 1951–1981 között, nyugdíjba vonulásáig dolgozott a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Igazgatási, majd Egészségügyi Osztályán. Kezdetben a kolduskérdés kapott nagyobb hangsúlyt a munkájában, de egészen 1961-ig a cigánypolitika koordinátora volt. Tevékeny részt vállalt 1951–1952-ben a koldusengedélyek bevonásában és a nyíregyházi utcai koldulás megszüntetésében. Kántorjánosiból és a mátészalkai időkből ismerte Ésik Károly kántorjánosi, valamint Kiss Imre ököritőfülpösi körzeti orvosokat, akik 1954-ben az ő kérésére írtak a cigánykérdésről. Mátészalkán egy ideig beosztottja volt Galambos József szatmár-beregi főorvosnak. A szervezésen, ügyintézésen, kapcsolattartáson kívül hatékony szerepe volt a gyakorlati politikában is, a szociális gondozásban, házhelyjuttatásban, cigányosztályok szervezésében. Saját életútjával is bizonyítottan látta, Fekszai Istvánhoz hasonlóan, hogy érdemes tanulni, kitartóan küzdeni és dolgozni, mert lehet változtatni és a legrosszabb társadalmi helyzetből is ki lehet törni.

A korabeli cigánypolitikára egyfelől ideológiai meghatározottságok nehezedtek: a cigányságon keresztül igazolták, hogy a szocializmus jobb és emberségesebb a Horthy-korszaknál, a szegénység, a nyomor, az igazságtalanság az előző bűnös rendszer eredménye (ez jórészt igaz is volt), amit az új rendszer felszámol és valóban megteremti az emberek közötti egyenlőséget. Másfelől a politikai törekvések e meghatározottságok keretein belül valóban a cigányok helyzetének javítására irányultak. A korszak közigazgatási és más szereplői nem csupán a pártállami elnyomó hatalom és ideológia képviselői, hanem a cigányokon valóban segíteni akaró, elkötelezett, felelős emberek is voltak, akik próbálták megkeresni a rendelkezésükre álló szűk mozgástérben, kényszerek között a lehetőségeket a tényleges változtatásra, még ha magatartásukban, gondolkodásmódjukban és retorikájukban megjelent is az államszocializmus értelmiségi osztályhatalmának diszkrét bája.

A CIGÁNYTELEPEK

A II. világháború után azon a területen, ahol 1950-ben Szabolcs-Szatmár megye létrejött, a cigányság csaknem teljes egészében alsó kaszt állapotban volt, társadalmilag és térben is elkülönülten élt.¹⁰ Az 1950-től, a szocialista modernizáció következtében bekövetkező változások a cigány népességben is elindítottak új, az alsó kasztból az alsó osztályba vezető társadalmi változásokat és differenciálódást, de összességében még 1957-ben is a megye teljes népességének közel 3%-át kitevő, 20-22 ezer főnyi cigány népesség mintegy 80-90%-a szegregátumokban élt, rendkívül rossz szociális körülmények között. A cigány népesség iskolázottsági szintje az 1870-es évekbeli magyarországi állapotoknak felelt meg, az aktív korú népesség nagy része nem rendelkezett állandó munkahellyel.

A Munkaügyi Minisztérium számára végzett felmérést összegző megyei jelentés szerint Szabolcs-Szatmár cigány népessége 22 423 fő volt, amit akkor 3,6%-os aránynak számoltak. Az alapul vett 558 084 fős megyei népesség azonban az 1949-es népszámlálás adata volt, ennek alapján a megye 1957. évi össznépségét 600 ezer főre becsülték.

A Fekszai István által elrendelt tanácsai felmérés megyei összesítése szerint a megye cigány népessége 19 604 fő. Ebbe azonban nem számolták bele „*a falu lakosságához hasonló életmódot folytató*” kategóriába sorolt cigányokat. Mivel ezt a kategóriát a többszöri magyarázat ellenére sem értelmezték azonosan a községi tanácsok (nem is lehetett), a „hasonló” és „nem hasonló” összevetésében, ami a „telepi” és „nem telepi” viszonyítással nem esik teljesen egybe, nem lehet pontos számokat adni. Ebben az írásban nem is látom szükségesnek pontos számításokat végezni.

⁹ Életrajza saját munkájában, GAÁL, 1999. 33–34.

¹⁰ Ladányi és Szelényi, 2014. alapján „alsó kaszt” típusúnak tekintem azt a helyzetet, amihez erős szociális kirekesztődés, lakóhelyi szegregáció, munkaerő-piaci marginalizáltság és az etnikai határok merevsége társul. Az „alsó osztály” a kirekesztettség egy másfajta állapota, a társadalom legaljára való betagozódás a foglalkoztatás bővülésével, faluba történő beköltözéssel, a társadalmi hierarchián-kívüliség megszűnésével.

A rendelkezésre álló adatok alapján a népességfejlődés fő tendenciája, hogy mind Szabolcs-Szatmár össznépessége, mind a cigány népesség növekedett az 1950-es évtizedben. A népszámlálások szerint a megyei népesség 1949-ben 558 084, 1960-ban 586 449 fő volt. A cigány népesség számát 1951-ben egy akkori felmérésben 18–19000 főben állapították meg. A nem cigány népesség és a cigányság növekedésének összehasonlítása rendkívül bizonytalan. A népesség növekedésével párhuzamos tendencia a nagyarányú elvándorlás. Szabolcsból összességében 1949–1960 között az 1949 előtt születettek számolva a véglegesen elvándorlók aránya meghaladta a 100 ezer főt és a 20%-ot. Az elvándorlás kevéssel több volt, mint a bevándorlás kétszerese. Az elvándorlást leginkább az ipari munkavállalás és a lakáshoz jutás inspirálta. A legtöbben Budapestre és Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe, Miskolcra, Ózdra, Kazincbarcikára mentek, de voltak olyan családok is, amelyek Komlóra, Dunaújvárosba költöztek.

Arra vonatkozólag, hogy a cigány népességben a gyarapodás milyen mértékben származott a természetes szaporodásból vagy a vándorlási különbözetből, a korabeli jelentések nem tartalmaznak adatokat, és egyéb forrásokban sem találtam erre vonatkozó információkat. A vándorlás pontos összehasonlítása a cigány és nem cigány népesség között ugyanúgy nem lehetséges, mint a lélekszám növekedésében. A cigányok foglalkoztatási helyzetéről szóló bőséges forrásokból arra lehet következtetni, hogy a cigányok közül jóval kevesebben vállalkoztak ebben az időben végleges elköltözésre, mint a nem cigányok közül. A szabolcsi cigány munkavállalók zöme szezonális munkára szegődött. Sokan ipari munkára is csak néhány hónapra mentek el, pl. a nagyhalászi oláh cigány férfiak Kazincbarcikára és Tiszapalkonyára. Akik rendszeres foglalkoztatottként folyamatosan dolgoztak, főleg Budapesten és Borsodban, ingáztak. Az 1957. évi források szerint az utolsó 10 esztendőben Szabolcsból 300-400 cigány helyezkedett el rendszeres foglalkoztatottként a borsodi iparvidéken.

A községi tanácsok nemcsak a Megyei Tanácsnál megállapított társadalmi kategóriákat értelmezték eltérően, hanem a cigánytelep fogalmát is. Nem is volt könnyű eldönteni, hogy valamely utcában, esetleg a szőlőben vagy valamelyik faluszéli dűlőben egymás mellett vagy közelében lakó két-három családot telepnek tekintsenek-e, különösen ha az életmód hasonlóságával együtt kellett ezt értelmezni. A községektől a megyéhez küldött iratokban található telepleírások alapján a tíz járásban összesen 181 helységben 250 cigánytelep, illetve telepszerű képződmény számolható meg.¹¹ Járásonként ez így oszlott meg:

Baktalórántházi járás	13 helység, 16 telep
Csengeri járás	16 helység, 22 telep
Fehérgyarmati járás	30 helység, 39 telep
Kisvárdai járás	27 helység, 33 telep
Mátészalkai járás	17 helység, 30 telep
Nagykállói járás	7 helység, 10 telep
Nyíregyházi járás	26 helység, 40 telep
Nyírbátori járás	15 helység, 17 telep
Vásárosnaményi járás	25 helység, 35 telep
Tiszaöki járás	5 helység, 8 telep

Kettőnél több telep volt Jánkmajtison, Zsarolyánban, Kisvárdán, Fábiánházán, Bökönyben, Demecserben, Nyírtelken, Vásárosnaményban, Tiszaeszláron. Előfordult azonban, hogy nem minden telepről készítettek leírást, vagy az nem található az iratok között. Mátészalkáról pl. két telepleírás van, de három telep volt. Porcsalmán két cigánytelep volt (Vajdatelep és a Temető úti telep), de három olyan utcácskát, ahol a cigányok lokális közösséget alkottak, nem vettek szoros értelemben telepnek. Más helységekben viszont igen, ilyen volt Ófehértón a Vöröscsillag és a Batori utca, ahol egy-egy család lakott.

¹¹ A cigánytelepek adattárát lásd NAGY, 2010. 358–428.

Nyíregyházán 125 cigány családot írtak össze, összesen 540 főt, 16 településrészen, illetve bokortanyán. Telepleírások nem készültek. A 13 bokortanyából Kovács bokorban, Róka bokorban, Benkő bokorban és Manda bokorban csak egy-egy család lakott, ezek semmiképpen nem telepek. A további bokortanyák esetében nem állapítható meg, hogy egy tömbben vagy szórta éltek-e a cigányok, ezek: Antal bokor 7 család, János bokor 17 család, Varga bokor 3 család, Szeles bokor 7 család, Nádas bokor 5 család, Polyák bokor 17 család, Kazár bokor 5 család, Vajda bokor 4 család, Alsóbadur 6 család. A Cigánytelep és Ságvári telep nevű részeken 14, illetve 15 család élt. A város belterületén a 21 család nem alkotott telepet, de ők már nem az ún. úri cigányok voltak, a cigány lakosság elitjének tartott muzikusok, nem volt állandó munkahelyük, napszámból és egyéb alkalmi és időszaki munkákból éltek.

Azt követően, hogy Fekszti István elrendelte a cigányság felmérését, minden járásban kijelöltek egy olyan települést, ahol a községi tanács adatszolgáltatásán kívül a járási tanácsnak kellett környezettanulmányt készítenie a cigányokról. Ezek a helységek: Ófehértó, Tisztaberek, Szatmárcseke, Tiszabездé, Ökörítőfülpös (utóbb helyette Kántorjánosi), Nagykovács, Piricse, Gáva, Jánd, Tiszavasvári. E helységeknek az adatait 1957. november 10-ig fel kellett volna dolgozni, de ez nem történt meg, sőt környezettanulmány is csak Tiszavasváriról született néhány hónap csúszással 1958 elején. Pontosán nem tudható okból menet közben változtattak és végül még Nagyhalásról, Porcsalmáról, Mátészalkáról és Rakamazról készültek külön jelentések 1957. november 12–20. között. A járási jelentések közül pedig csak a csengeri készült el a december 16-án tartott megyei VB ülés előtt.

A különféle jelentések elemzését máshol már megtettem, lokális mintákat is bemutattam. Fordítsuk most figyelmünket azokra a helységekre, ahol Hammel József albuma rendezett fotói készültek: Mátészalka, Ökörítőfülpös, Porcsalma, Csenger, Nyírbátor, Ópályi, Nyíregyháza, Tiszadob, Kisvárd, Komoró, Mándok. Nem tudjuk, miért éppen ezeket a helyszíneket választották. Konkrét adatok arról sincsenek, milyen szempontok alapján készültek a képek. A szöveges források utalásai és magukból a képekből következtethetünk, hogy az albumnak elsődlegesen reprezentatív szerepe volt. Abban, hogy a felmérés során, valamint az albumban Mátészalka és környéke kiemelt helyet kapott, logikusan Gaál Ibolya befolyását láthatjuk. Ez a befolyás azonban nem volt túlzott, hiszen Kántorjánosi és Hodász, a szülőfaluja, illetve egy ideig munkájának helyszíne, nem kerültek be a válogatásba. Úgy tűnik, nem is fotózott ott Hammel. Egy napjainkban készülő fotósorozatnál ez elképzelhetetlen lenne.

A cigánytelepen kápolnát építő hodászi pap, Sója Miklós nem volt kívánatos a szocialista társadalom igazságosságát reprezentáló fotógyűjteményben. A nyomorúság pedig főként úgy volt megjeleníthető, hogy ezen keresztül is megmutatható legyen a változás és az új élet, amit a szocializmus és Szabolcs-Szatmár megye vezetése a cigányságnak nyújt. Mátészalka fontos volt a népi együttes miatt. Vezetője, Csiki Júlia és több rokona érettségiztek, a járási hivatalnál dolgoztak és értelmiséginek számítottak. Ökörítőfülpös a házhelyosztás, az új házak és a munkahelyeket adó téglágető miatt lett megmutatható. Csengeren leginkább az új házakat akarták megmutatni, de a környékén többen is foglalkoztak mezőgazdasággal, az átlagosnál többen mentek a borsodi bányákba dolgozni. Porcsalmán a cigányok foglalkoztatási helyzete különösen rossz volt és némelyik család elképesztő körülmények között élt. Itt készült az egyik legszomorúbb látványt nyújtó kép, a Temető úti telep „*egyik lakója*”-ról (album 10. oldal). A Kalucza banda viszont a cigány népi kultúrát szimbolizálta (album 11. oldal), no meg azt, hogy a Megyei Tanács mennyire fontosnak tartja a „*cigánykultúra*” megőrzését. Nyírbátorra kifejezetten a cigányosztály miatt fordított a megyei vezetés figyelmé, nem véletlenül van innen a legtöbb fotó, és nem véletlenül több is gyermekekről és a cigányosztályról tanítónőjükkal.

Ha napjaink politikai és ideológiai tehertételekkel nyomasztott vitáira gondolunk az iskolai szegregációról, könnyen beleeshetünk elhamarkodott, történetetlen értékítéletekbe. Az 1950-es években a cigányosztályokról megoszlottak a vélemények. Az illetékes minisztériumban ellenezték a létrehozásukat, a megyék vezetése pedig több helyen kifejezetten szorgalmazta Szabolcsban is. A Megyei Tanács több határozatot is hozott cigányosztályok szervezéséről. Ebben annak is meghatározó szerepe volt, hogy a Kerényi Istvánné által először Nyírbátorban elindított cigányosztály jól működött, a cigány gyermekek valóban behozták a lemaradásaikat és első osztály után megszűnt az elkülönítésük. A cigányosztályok szervezését 1957. december 16-án elhangzott felszólalásában

László Júlia is támogatta, mert vagy valóban így látta helyesnek, vagy az adott helyzetben ezt kellett mondania. Biztos vagyok, hogy Kerényiné őszintén, együttérzéssel, segítő szándékkal cselekedett és valóban kiváló tanerő is volt. Az ő hozzászólásáról ezt jegyezték fel a decemberi VB jegyzőkönyvébe:¹²

„KERÉNYI ISTVÁNNÉ: Hozzászólása elején elmondja, hogy miért vált szükségessé Nyírbátorban a külön cigányosztály felállítása. 1953–54-ben 37 cigánytanuló iratkozott be az általános iskolába, de ebből csak kettő kapott osztályzatot. 1954–55-ben 45 tanulóból 10 vizsgázott, 1955–56-ban pedig 42-ből 12. 1956 őszén megszervezték a külön cigányosztályt. 31 tanuló iratkozott be, s ebből 20-an fejezték be az első osztályt. A 31-ből 6 gyermek állami gondozásba került, 4-et kellett osztályismétlésre utasítani, 1-et gyógypedagógiai intézetbe utaltak. A cigánygyermekkel a külön osztályban jobban lehetett foglalkozni. Az első osztályban elsősorban beszélni kellett megtanítani őket, azonkívül sokat kellett foglalkozni a tisztálkodás kérdésével is. Az írás tanításánál sokkal nagyobb gonddal kell foglalkozni velük, mint más gyermekekkel. A szülő otthon velük nem foglalkozik. Meg kellett oldani az étkeztetésüket is. Mindezek és még egyéb körülmények is indokolták, hogy a cigánygyermek az első osztályt külön osztályban végezzék el.”

AZ AJÁNDÉK ALBUM

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanácson először 1954 nyarán készült olyan komoly szándékot mutató tervezet, amely a cigányság múltjának, társadalmi helyzetének és népéletének megismerését tűzte ki célul, a levéltár, a múzeum, valamint pedagógusok és orvosok bevonásával. Az akkori elképzelések szerint 14 településről kellett volna tanulmányoknak beérkezni a megyéhez. A várt dokumentációnak azonban csak a töredéke készült el. A levéltártól kapott adatokat, valamint Kiss Imre ököritófülpösi és Ésik Károly kántorjánosi orvosok néhány gondolatát használták fel az Egészségügyi Osztályon készült tervezetben, amit feltehetően Gaál Ibolya írt. 1954-től kezdték megkülönböztetni az ún. saját nyelvet beszélő és az ún. kevertvérű cigányokat, ami a Pallasz Lexikon „Cigányok” szócikkén alapult és lényegében az oláh-cigányok és romungrok különválasztása. Arról, hogy a teknőscigányok külön csoportként értelmezhetők, senkinek nem volt tudomása, még Tarpán sem, ahol a megye legnagyobb teknővájó közössége élt.

Fényképekről, fotódokumentációról, sorozatról egy árva betűt sem olvashatunk egészen 1957. decemberig. A két felmérés irataiban, Feksz Istvánnak a járási és községi tanácsokhoz intézett leirataiban, a jelentésekben, vagy bármely más forrásban még utalás sincs sem képekre, sem Hammel Józsefre. 2016-ban az akkor még jó egészségnek örvendő Hammel József (1920–) nem emlékezett a fotókra. A képsorozat és az album megszületésének folyamata sem szóbeli adatközlésekből, sem írott forrásokból nem kísérhető nyomon olyan részletességgel, mint szeretnénk. Mondhatni, Hammel József cigánytelepeken készült fotói elfelejtődtek. A 2011-ben vele készített interjúban¹³ az unokája kérdéseire válaszolva sem kerültek szóba a fotók. Pedig részletesen emlékezett a Nyíregyházáról 1952-ben készített sorozatra, a fényképezőgépe típusára, árára és egyéb apró részletekre. A 2013-ban Hammel képeiből Nyíregyházán rendezett kiállításon nem volt látható egyetlenegy sem a közel száz, cigányokat mutató fotóból, említés sem történt munkásságának erről a fejezetéről.¹⁴ Amikor 1978-ban nyugdíjba ment, a képei negatívjait a Jósza András Múzeumnak adta.

Hammel József 1957-ben a Kelet-Magyarország fotóriportereként dolgozott. Csupán feltételezem, hogy Gaál Ibolya kérte fel a fotósorozat készítésére, közvetlen főnöke, Moskovitz Károly és Feksz István tudtával és beleegyezésével. Az biztos, hogy Hammel 1958. december 1-én „Falú szélén” címmel cikket írt a Kelet-Magyarországba, a nyírbátori és csengeri telepekről adott rövid leírást, mellékletként pedig a Váradi Gáborról és családjáról a nyírbátori Újtelepen

¹² NAGY, 2010. 195.; MNL SZSZBML, XXIII. 2.

¹³ <http://www.bulvaros.hu/cikk/interju-hammel-jozseffel-i704tc> Letöltés ideje: 2016. május 25.

¹⁴ A kiállításról szóló tudósítás: http://www.nyiregyhaza.hu/nyiregyhaza-anno-a-fotografus-szemevel_01 Letöltés ideje: 2016. május 25.

készített fotót (az album 17. oldalán), valamint a csengeri régi telep (album 12. oldal) és a Bandula testvérek új házának (album 13. oldal) képét közölte. December 8-án a mátészalkai cigány népi együttesről jelent meg egy fotó a sorozatból, a nyírbátori cigányosztály Mikulás-ünnepségéről szóló cikkhez mellékelve. December 16-án pedig a Megyei Tanács kibővített ülésén Fábián Lajos javaslatára a VB határozatilag fejezte ki köszönetét „a cigányság életét szemléltető képsorozat készítéséért” Hammel Józsefnek. A fotók hozzátartoztak Moskovitz Károly beszámolójához. A VB ülés jegyzőkönyvében csak Fábián Lajos hozzászólásában van utalás erre, a Kelet-Magyarország viszont így írt: „A végrehajtó bizottság és a meghívott vendégek véleménye az volt, hogy az elkészített jelentés – melyet fényképek és a cigányság régi és jelenlegi életének az összehasonlítását dokumentáló tények támogatták – nagy gonddal, hozzáértéssel készült.”¹⁵

Az ajándék albumból jelenleg két példány ismert.

1. Simonovits István egykori egészségügyi miniszterhelyettes leszármazottjának tulajdonában Budapesten. 26 oldalas, manuálisan készített, fűzött, ebben 74 fotó található. Ezt az albumot ismerték meg a „Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből” című kötet szerkesztői és adtak ki belőle 11 fotót a 362–372. számokon 1993-ban „A putritól a kulturált életig” című fejezetben. A képek aláírása, részben kölcsönözve az album eredeti címét: „Képek egy tanácsi fotóalbumból – Szabolcs-Szatmár területén lakó cigányok életét szemléltető képek. 1957”. Akkor még nem volt ismert, hogy a képeket Hammel József készítette, s az sem, hogy nyíregyházi közgyűjteményekben található. Sőt, az sem, hogy Gaál Ibolyánál van egy másik példány. Nem tudta ezt Kertesi Gábor és Kézdi Gábor sem, amikor Simonovits elvtárs ajándékát Csongor Anna közreműködésével felhasználták *A cigány népszerűség Magyarországon* című kiadványuk borítójához.
2. A Nyíregyházán élő Gaál Ibolya, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportjának egykori vezetője által 2015-ben a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának ajándékozott példány. Ez a kiadás alapja. Ennek nincs személyes ajánlás tartalmazó borítója, 25 oldal, 75 képet tartalmaz.

Simonovits az 1957. december 16-án tartott VB ülésen nem volt a résztvevők között. Valószínűleg később járt Nyíregyházán, vagy a Megyei Tanács valamelyik munkatársa Budapesten külön adta át neki az albumot. Feltételezhető, hogy az ő számára külön készült ez az egy példány. A Gaál Ibolyától ajándékba kapott példány 25. oldalán lévő etikett cédulán az olvasható, hogy „Könyvkötő KTSz Budapest”. Eredetileg itt készülhetett a tanácsi album, de nem tudjuk hány példányban. Azt sem tudjuk, hogy a december 16-án megajándékozott személyek példányaira írtak-e személyre szóló ajánlásokat. A feliratot a borítón és a címlapon mindkét albumban kézzel írták. Abban is megegyeznek, hogy a címlapokon tusrajzok fotói láthatók, vagyis egy ismeretlen személy három rajzot is készített cigánytelepekről. Hammel a Kelet-Magyarországban megjelent cikkében a csengeri telepnél utalt rá, hogy a „kedves tavacska” látványa festői, ennél többet azonban erről sem tudunk.

Hammel cigány képsorozatából az eredeti fotók egy része az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárában található a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Egészségügyi Osztálya Szociálpolitikai Csoportjának iratai¹⁶ 12. dobozában két borítékban. Az egyik borítékban 30, a másikban 25 fénykép van. Figyelembe véve, hogy némelyikből több példány is készült, a fotók száma 50. Az egyik az a montázs, ami három fényképből készült és az albumban nem szerepel. További 8 kép található a Jósza András Múzeum Adattárában, melyekről biztosan megállapítható, hogy cigányokról készültek. A levéltári és múzeumi fényképekből 20 olyan van, amelyik az albumban nem található. Ez fordítva is így van, az albumban elhelyezett képekből 37-nek nincs példánya egyik közgyűjteményben sem.

A borítékokban lévő fotókra néhány évvel ezelőtt nyíregyházi levéltári kutatásaim során találtam rá Rostás Zoltán segítségével. Amikor 2010-ben elkezdtük a Szociálpolitikai Csoport kivételes forrásértéket képviselő fondjából a források kiadását, akkor jöttem rá, hogy a képeket Hammel József készítette, egy

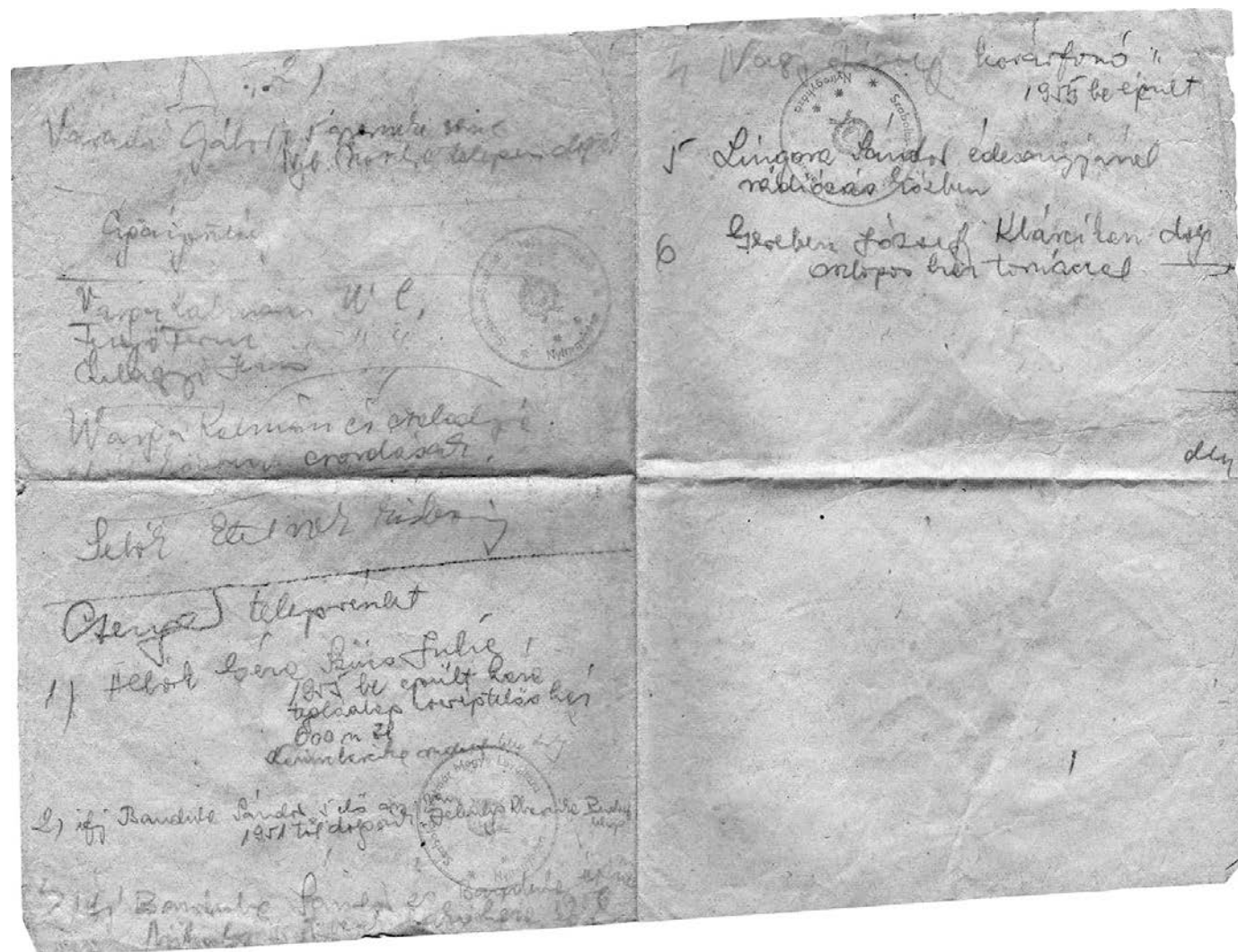
¹⁵ Keletmagyarország, 1957. december 17. Emberhez méltó körülmények között éljenek a cigányok is! A cigánykérdésről tárgyalt a megyei tanács kibővített vb-ülése. Kiadva: Nagy, 2010. 209. 41. sz. közlés.

¹⁶ MNL SZSZBML, XXIII. 23. b.

részüket pedig már láttam Barati Antónia és Szuhay Péter kötetében. Akkor vált világossá a Simonovits István albumával való kapcsolatuk, továbbá az is, hogy egy másik példány Gaál Ibolya tulajdonában van. A szabolcsi cigányokról írt tanulmányaimban és forráskiadványaimban néhány képet közre is adtam, de akkor nem tudtam, hol készültek. Az albumok, valamint a levéltári és múzeumi fotók összevetésére 2015–2016-ban nyílt lehetőségem. Ekkor pontosítottam a helyszíneket és a levéltári képek mellett található, ceruzás kézírásos feljegyzések alapján azonosítottam az albumban nem szereplőket, néhányat azonban nem sikerült. Összességében így 95 fotót ad közre a kötet Hammel József eredetileg készített sorozatából.

További 15 kép kapott helyet kiadványunkban Solymár Tamás 1958. áprilisban „Lássuk hát igazi arcukat” címen, az Ország Világban Szabolcs-Szatmár megyei cigányokról publikált cikksorozatából. Valamennyi fotó a nemzetközi ismertségnek örvendő Lussa Vince felvétele.¹⁷ Ő is lefényképezte a Paszuly bácsinak nevezett Lakatos Sándort,¹⁸ aki a tanácsi album szerint Mátyászkán az Ópályi úti telepen élt. Solymár három írása a Gallé Tiborral közös „Cigánysor” című tervezett kötet részlete volt. Solymár és Gallé 1957-ben több megyei és városi tanácstól is kért információkat a cigányokról, Szabolcsra külön figyeltek már a felmérés alatt is. Fekszki István 1958. május elején az Ország Világ szerkesztőségéhez írt levélben köszönte meg Solymár cikksorozatát és azt írta, hogy az eredményeket „fényképes és szöveges dokumentum anyagként nyomtatásban, propaganda anyagként kiadjuk”. Erre azonban ugyanúgy nem került sor, mint Solymárék kötetének megjelenésére.

A nem az albumokhoz tartozó, ám a kontextust kibővítő, Szuhay Péter közleményében beidézettekkel (15 db) együtt a képek száma 125.



A fotókról készült jegyzetek egyik lapja

¹⁷ 1958-ban, 34 évesen FIAP-éremben részesült (International Federation of Photographic Art).

¹⁸ Lakatos Sándort az album 90, Solymár cikke 93 évesnek mondja. A Tanácsok Lapjába 1957. novemberben írt cikkében Solymár is 90 évesnek tudta Paszuly bácsit és azt írta, hogy Rézműves Gyulával egy soron lakik Kántorjánosiban.

IRODALOM

- Barati Antónia – Szuhay Péter (szerk.): Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy.” Budapest, 1993.
- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 257–272.
- Gaál Ibolya: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár megyében 1867–1989*. I–II. köt. Nyíregyháza, 1997. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai III. Tanulmányok, 5.
- Gaál Ibolya: Négy évtized szociálpolitika-története életrajzok, pályaképek tükrében Szabolcs-Szatmár megyében 1938–1983. Nyíregyháza, 1999. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok, 7.
- Gaál Ibolya: *A közigazgatás körébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében 1867–1950*. Nyíregyháza, 2007. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványai, 59.
- Hajnóczky Tamás: Titkos ügyiratok a pártállam cigánypolitikájából. *Romológia*, 2014. 6–7. szám, 110–143.
- Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Gyula, 2008. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 24.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népszerűség Magyarországon*. Socyo-typo, Budapest, 1998.
- Ladányi János – Szélényi Iván: *Alsókasztosodás*. Élet és Irodalom, 2014. szeptember 19.
- Mikecz László: A Nyíregyháza környéki bokortanyák helyzete az 1750-es évekbeli újjátelepítéstől a rendszerváltásig [H. n.]. 2015.
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi Attila – Kosztics István (szerk.). *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Pécs, Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. 2009. 117–133.
- Nagy Pál: Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956). *Regio*, 2009. 4. sz. 82–118.
- Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest–Gödöllő, 2010. 307–344. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 15.
- Nagy Pál (szerk., vál., bev.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember.” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961)*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem, Nyíregyháza–Gödöllő, 2010. 40.
- Nagy Pál (szerk., vál., bev.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, 2011. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai, II. Közlemények, 40.
- Nagy Pál (vál., bev.): *„Nem szabad őket lenézni”. A népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás)*. Nyíregyháza, 2015. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Kiadványai, II. Közlemények, 45.
- Pogány György–Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*, 1958. 5. sz. 42–45.
- Sághy Erna: *A magyarországi cigányság története a Holocauttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében*. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. 1996.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.
- Szászi Ferenc: Szabolcs-Szatmár megye népességének belső vándorlása (1949–1960). In: *Tanulmányok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népességének belső (belföldi) vándorlásához (1941–1995)*. Nyíregyháza, 2003.

SZUHAY PÉTER

„A Szabolcs-Szatmár megye területén lakó cigányság életét szemléltető képek – 1957”¹⁹

(Egy tanácsi képeskönyv és kontextusai – bátortalan elemzés)

Van két albumunk. Az egyik, Gaál Ibolyától került a levéltár birtokába (ez látható a kiadványban). A másik, a Simonovits Istvánnak ajándékozott kötet a maga teljességében először a Millenárison megrendezett kiállításon, a „Képek, cigányok, cigány-képek. Az egzotikus vadembertől a hatalom önön legitimálásáig” című kiállításon jelent meg. Bármelyik albumban szereplő képeket a kép alá írt szöveggel együtt értelmezhetjük, még ha gondolhatnánk is az aláírás nélküli képek szabad értelmezésének lehetőségére. Ha ezt tennénk, a bennük szereplő képeket az első lépésben csoportba rendeznénk. A csoporton belül rendkívül egyszerű oppozíciót állítanánk fel: a múlt és a jelen oppozícióját. A múlt az elmaradottság, s ebben a pillanatban a jelen még csak ennek az elmaradottságnak a megszüntetése érdekében tett erőfeszítés lenne, hogy egy későbbi fogalommal éljünk: a beilleszkedés kezdete és még nem a beilleszkedtség. A képek jelentős része volna sorolható a telep és a lakhatás – hamarosan megszülető párthatározat által preferált – egyik központi kategóriájába.

Előbb azonban kíséreljük meg e 25 lapból álló albumot, mint egy képregényt leírni. Ennek első lapja (1. oldal) „A Szabolcs-Szatmár megye területén lakó cigányság életét szemléltető képek” főcímet viseli. A kalligrafikus betűkkel, folyóírással írt főcím alatt két tusrajz kap helyet. Alatta képaláírásként „Házaik is szépülnek”. Legalul pedig „1957”. A baloldali tusrajzon egy egysejtű házikó („putri”) látható, míg a jobboldalin apró, de rendezett, legalább kéthelyiséges kis házak. A következő hat oldal Mátészalkát mutatja be, s ezzel megkezdődik egy térbeli utazás, a lapok az összeállító törekvése szerint egy-egy település cigány népességét mutatják be. Ott, ahol több kép áll rendelkezésére, könnyebb tematikus és a „beilleszkedés” fokozatait jól ábrázoló csoportokat képezni. Pl. az elején: A következő hat oldalon mátészalkai fotókat láthatunk. Az első fényképen (vagyis a 2. oldalon) a mátészalkai cigánytelep régi kis házai állnak. Ezt követi egy idős férfi, „Lakatos Sándor, 90 éves, Mátészalka Ópályi úti lakos” és „Botos Jánosné, 52 éves, Mátészalkai, Ecsedi úti telep lakója” képe (3. oldal). Mindketten pipáznak, s mosolyognak. Két generáció, talán két dolgos ember. A következő lapon (4. oldal) „Farkas Sanyika Mátészalka, Cserepes hegyi telep egyik fiatal lakója”. A kisfiú képe ebből az albumból ugyan hiányzik, de a „Simonovits elvtárs” számára ajándékozott példányban látható.²⁰ Sanyika a legfiatalabb generáció tagjaként zárja a portrészort, mintegy ő a képeskönyv lehetséges elbeszélője. Rögtön be is mutatja társait egy gyermekek csoportképét ábrázoló képen, ahol a hét gyerek közül kettő olvasókönyvet tart a kezében, s ezt erősíti a képaláírás: „Mátészalka Ecsedi úti telepről iskolába járó gyermekek egyik csoportja”. A következő oldal két állóképe a vidámságot példázza (5. oldal). „Horváth Róza 9 éves Mátészalka Ecsedi úti lakója nótaszóra táncol”. A mezítlábás kislány nagyobb gyerekek és néhány felnőtt által körülvéve táncol. A másik képen „Varga Erzs, Mátészalka Ópályi úti lakos” nagy kendőben, virágos ruhában s az öltözékéhez nem illő bakancsban áll egy szalmatető ház előtt. A leány hajában rózsa, kezét vállkendője alá rejt, s mosolyog. Olyan, mint egy folklórcsoport táncosnője. A következő lap alaptémája a munka és a szórakozás (6. oldal). Két képen „Id. Farkas Sándor, Mátészalka, Cserepes hegyi vándoriparos”, illetve „foltozóiparos munkába indul”. Egyik képen takaros háza előtt feleségével, másikon munkába induláskor. A lap bal sarkában „Vasárnap délutáni szórakozó csoport, a Mátészalka Ecsedi úti telepen”, egy pipázó, kendős asszony bal karját felemeli, mintha csettintene, s körülötte középkorú nők, fiatal férfiak és gyerekek mosolyognak, nevetnek. A következő lap a művelődést tematizálja (7. oldal). Két, átlósan elhelyezett fekvő formátumú képen „Mátészalkai cigány népi együttes a Cigányvajda választás című dalbetétet gyakorolja”, illetve „táncszámát tanulja”. Mindkét képen jólszituált fiatalok, a kornak megfelelő modern öltözékben, s kezükben kottát olvasnak, talán arról énekelnek. Az eddigi képekkel ellentétben itt sokkal inkább (ha nem is a kor terminológiájával élve), de

¹⁹ A dr. Simonovits Istvánnak ajándékozott album címe.

²⁰ Farkas Sanyikának a Gaál Ibolya albumának 4. oldaláról hiányzó képét Simonovits albumának 4. oldaláról pótoltuk.

(kis)polgári életet élő fiatalok láthatók. Az már egy másik kérdés, hogy miért pont a Cigányvajda választás című darabot gyakorolják a KISZ faliújság alatt.

Hogy lássuk az album szerzőjének, Hammel József képeinek szélesebb kontextusát, s érzékenyítődjünk képeire, időnként kitekintünk a közvetlen előzményekre és a kortárs törekvésekre. Az 1956-os forradalom leverése és az 1961-es párthatározat közötti időszakban a cigányokról készült felvételek első látásra mintha felidéznék a későbbi, a hatalommal szemben álló szociofotó világát, azonban figyelmes vizsgálat után attól jól különválaszthatóak. 1957-től a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége keretén belül László Mária vezetésével fotóművészek dokumentálták a cigányok élethelyzetét. A cigányok panaszos levelei alapján életkörülményük feltárására, a problémák javítását segítő intézkedések előkészítésére törekedett a hivatal, mellyel valójában az említett párthatározatot készítették elő. A Munkaügyi és az Egészségügyi Minisztérium megyei és járási szintű jelentéseket és összeírásokat kért a cigányság tragikus körülményeinek megismerésére. Mind a Cigány Szövetség, mind a minisztériumok munkáját képes dokumentáció kísérte.

A cigányok ábrázolása azt demonstrálta, hogy nyomorúságos életkörülményük megváltoztatására elérkezett az idő, szegénységük az átkos múlt öröksége, melynek fennmaradása diszkreditálja a társadalmi egyenlőségre törekvő szocialista rendszert. Ilyenformán a cigány-kutatások eredménye előre legitimálja a párthatározatot. Ezek a cigány-ábrázolások valójában – szemben a korábbi szociofotó ábrázolásaival – inkább elhamarkodott, futószalagon készült, kissé cinikus és propaganda ízű képi megfogalmazások. A képeken szereplő emberek inkább csak kísérő alakok, elsősorban azt kell hitelesíteniük, hogy az a világ, amelyről a képek szólnak, az a cigányok világa s már nem általában a szegényeké. Ebből következően ezek távolságtartó képek is, inkább az emberek szegényes környezetét mutatják fel: a mélyen felvágott kátyús, sáros utat; a legelő- vagy erdőszéli település piciny sárkunyhóit, putri sorait; a meztelen gyerekek csapatát; az üres lábasban étel után kutató piszkos és éhező gyermeket. Nem látunk viszont közeli képeket: arcokat, szemeket és kezeket, az anyjához bújó gyermeket, gyermekét átölelő anyát, a szegénységben is összetartó embereket és azok melegségét (ahogy az megjelent a két háború közötti szociofotókban). Helyette illusztrációkat szemlélhetünk, a változás szükségességét igazoló, konstruált képeket. A László Mária hagyatékában fennmaradt anyagban egy nyírbátori és két gergelyugornyai képet azonosíthatunk, ha lehet „nyomorultabbat” és „kétségbeejtőbbet”, melyeket Hammel József exponált.

Folytatjuk utunkat, Mátészalka után a következő két oldalon a két falu egyesítéséből létrejött Ökörítőfülpösön járunk. Ezek témája talán a telep-lakhatás témájával írhatóak le. Előbb három képet láthatunk a fülpösi telepről (8. oldal). Az egyik képen „kunyhókat” (az egyik átrajzolata a nyitó oldal múlt képe), a másik képen „a putrinál jobb lakásokat” és egy belső képet „Vacsorafőzés a telepen Farkas Gyulánénál” láthatunk. Ezek a képek, még ha a kunyhónál jobb lakásokat is mutatnak, az elmaradottságot példázzák. Ennek az oldalnak szembetűnő ellentéte a következő lap (9. oldal) három képe, melyek az előbbiekhöz képest mindenben a jólétet ábrázolják. Szabályos, elkerített telkeken többszortatú, jobbára cserepes házak láthatók. Megtudhatjuk, hogy ezek



A nyírbátori cigánytelep. László Mária hagyatékából



A gergelyugornyai cigánytelep. László Mária hagyatékából

„Ökörítőfűlpös községben juttatott, házhelyeken épült cigánycsaládok rendes lakóházai”. Ezek közül is kiemelkedik Gábor Lajos, „Haladó” Tsz-tag lakása. A következő oldalakon Porcsalmán járunk. A 10. oldal felső két kép egyike a Temető úti cigánytelep totálja, a másik egy közeli, egy szegény ember portréja, míg az alsó kép a „Petőfi úti zsellértelken lakó, zenészcsalád” konszolidáltsága. A következő (11.) oldal felső két képe Varga József sikertörténete. Az egyik kép egy portré, a községi pásztor ostorával, kutyájával, míg a másik otthonában, családjával körében készült felvétel. A négy gyermekes férjet és feleséget úgy rendezte el a fotós, hogy jól látsszék mögöttük a kép közepén a rádió, a lámpa és az idillt ábrázoló falvédő. A két alsó kép is a megelégedettséget sugározza. Baloldalt Kalutza Károly, családjával a „2080 Ft-ért vásárolt 520 n. öl telken ideiglenesen épített kisszerű háza” előtt áll. A két felnőtt és a hét gyermek jólöltözöttek és büszkén állnak elkerített, takaros házuk előtt. A jobboldali képen a hattagú Kalutza banda látható. A következő három lapon Csengerrel ismerkedhetünk meg, ennek első oldalán (12.) három kép: „Csenger község cigánytelep három nézetből”. Egy tó körül apró vályogból épült, tapasztott, meszelt nád-, illetve szalmatetőtűs házakat látunk.

Erről a telepről már pár évvel korábbról némi ismerettel rendelkezünk. A Néprajzi Múzeum több felvételt őriz Takács Lajostól, aki az 1950-es évek elején népi históriásokat keresvén eljutott erre a telepre is. Itt akadt Albók Gyulára, a világtalan énekes koldusra, aki a cigánytelepen élt, a cigányokkal azonos épületben. Az etnográfus több felvételt²¹ is készített a telepről, a vályogtéglából épülő házakról, s időnként képeinek leíró kartonját sommás szövegekkel látta el. „A csengeri cigánytelepen putrit építenek a cigányok.” „A putrik vékony vályogfalúak, s aránylag hamar összeomlanak, a cigányok is szaporák, s így sok putrit kell építeni.” „Az előtérben épülő putri. Minden kéznél van: a vályoggyödör mellett száradó vályogtéglák, melyekből nem messze a falat rakják.” „A cigányok a pocsolyákban vályogot vetnek házépítéshez. 1-2 ember dolgozik, a többi meg nézi: jó beszélgetési alkalom.” „A képen jól látni, hogy a telep mint

²¹ Lásd Szuhay Péter – Barati Antónia (szerk.) Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. „A világ létra, amelyen az egyik fel, a másik le megy”. Antropológiai fotóalbum, Budapest, 1993. (a továbbiakban Képek...)

*A csengeri cigánytelep. 1953. Takács Lajos felvétele
(Képek... 39. sz. kép)*

kapcsolódik a faluhoz. Középen Albók Gyula putrija. Jobbra tőle épülő vályogputri, amellet félig lebontott rossz putri. Ezen látszik még a tetőszerkezet.” „Középen a leginkább kiemelkedő ház Albók Gyuláé, a vak históriásé. Érdekes megfigyelni, hogy a putrik egy-egy kiemelkedő dombon épültek.” Az etnográfus megfigyeléseit, megjegyzéseit értéksemlegesnek tekinthetjük, tudomásul veszi a látottakat, nem helyezi azt a fejlődés, változás paradigmájába. Pár évvel később egyetemi hallgatók Panyolán töltve terepgyakorlatukat készítettek pár, szintén értéksemleges képet cigány gyerekekről, illetve lakókörnyezetükről.



Az 1920-as, 30-as évek fordulójától kibontakozó etnográfiai gyűjtés és fénykép-dokumentáció elsősorban a kor etnográfiai érdeklődésének megfelelően a cigányok munkavilágát ábrázolta. Ekkortól készülnek nagyobb számban fotók, illetve fényképsorozatok. A kutatók érdeklődése az „ősi és hagyományos” cigány mesterségek felé fordult. Teknővájókat, kovácsokat, rézműveseket, téglavetőket egyaránt fényképeztek. A megye területén Gönyey (Gönyei) Ébner Sándor készített több felvételt, így Kisaron és Majtison kendermunkáról és kasornyakötésről, Porcsalmán táncokról, többek között rókatáncról szólót. A cigánynak nevezett mesterségek etnográfiai dokumentálása az 1940-es évek végétől válik igazán szisztematikussá.

*Kenderdörzsölő cigányasszony. Kisar, 1927.
Ébner Sándor felvétele (Képek... 234. sz. kép)*

*Kasornyakötő cigányasszony. Majtis, 1927.
Ébner Sándor felvétele (Képek... 200. sz. kép)*



*Ugrós bokázó táncot járó cigányok.
Porcsalma, 1937.
Ébner Sándor felvétele (Képek... 282. sz. kép)*



*Rókatáncot járó cigánygyerekek.
Porcsalma, 1977.
Ébner Sándor felvétele (Képek... 679. sz. kép)*

Az etnográfiai érdeklődés nem az egyes cigány csoportok kulturális rendszerének egészére irányult, vagyis a kutatás tárgyai valójában nem is a cigányok voltak, hanem a kutató érdeklődésétől függően egy-egy mesterség, vagy általában az ipartörténet, s csak ennek illusztrációjára szolgáltak a cigányok. Jóllehet Gönyey személyében az etnográfus dokumentátor mellett rálelhetünk a szociófotósok kalauzójára, de a két megközelítés élesen elválik egymástól.

Ennek az időszaknak a szociofotójában még nem válik külön a cigányok képi ábrázolása más szegény csoportok (agrárproletárok, kivándorlók, kilakoltatottak, ingyenkonyhára járók, koldusok, nyomorékok) ábrázolásától. A szociofotó a cigányok jelenlétét nem etnográfiai kuriózumként kezelte, hanem egyenlőnek tartva őket a nem cigány szegényekkel, a szegénység egyetemesen marginális, megalázott és kismizmizett helyzetét ábrázolta. Cigány és nem cigány szegények egyaránt a fennálló hatalommal, az igazságtalan társadalmi berendezkedéssel pereltek. A szociofotó természetéből következően a társadalmi egyenlőtlenségekre próbálta a társadalom figyelmét felhívni, hol csak szánalmat akart kelteni, máskor szolidaritást is kívánt ébresztetni.

A művészek nem is tartották mindig fontosnak a képek meghatározásánál feltüntetni a képeken szereplő emberek esetleges cigány származását. Számukra a szegénység még nem etnicizálódott, annak nem etnikus, hanem osztály jellegét emelték ki. A gyermeki meztelenség, a gyermekét szoptató anya – a betlehemi istállót idéző környezettel – ekkor még nem válik speciálisan cigány ábrázolás-típussá. Elég itt Kálmán Kata és Lakatos Vince nevére és munkásságára utalni.

A következő csengeri oldalak a kezdődő siker dokumentumai. A 13. oldal bal felső képén egy láthatóan újonnan épült ház előtt asszonyok és gyerekek csoportja. A gyerekek szinte vigyázzba vágják magukat. Kettejükön kisdobos nyakkendő. „Allók Géza és Szűts Júlia Csenger községben 1955.-ben juttatott 600 n. öl-es telken épült lakóháza családjával. A családfő Kazincbarcikán dolgozik.” Nyilvánvalóan ezért hiányzik a képről. (Ím egy újabb példa, hogy a képek mennyire csak szöveggel értelmezhetőek igazán.) A jobboldali képen „Bandula Sándor és Mihály Csenger községben juttatott házhelyeken épült lakóházuk, kik 1955. évben még a telepen laktak.” A kép aláírása ugyanakkor nem szól arról, hogy egy tavaszikabátos asszony körül három (talán) mangalica legeleszik. A jobb alsó képet érdemes még kiemelni, ahol tíz gyermekről készült csoportkép a „kiosztott házhelyek iskolásai”. A 14. lapon, a felső képen az ugyancsak a házhelykiosztás nyomán épült egyik lakás belseje Lingora Sándorral és édesanyjával. A szépen berendezett szobarszben az ágyon ül egy férfi, az ágy

fölött szentképek, jobboldalt egy széken az ablak előtt ül egy nő, feje fölött porcelánlámpa, s a két ember között, mintegy a kép közepén a rádió. A jobb alsó sarokban Nagy József kosárfonót látjuk munka közben.

Utunk innen Nyírbátorba vezet. Legtöbbet talán itt időzünk. A 15. oldaltól a 20. oldalig a huszonegy nyírbátori kép közül nyolc valamilyen módon az iskolásokkal, az iskolával foglalkozik. Az induló oldalon még kevésbé érzékelhető a tematikus rend. A 15. oldal négy képében azonban felismerhető egy fejlődési sor. A földbe vájt kunyhó, a putri, a nagyobb méretű lakóház sertésóllal és a községi pásztor háza mellett felállított WC példázza ezt. A jobb felső képen eközben megismerkedhetünk a későbbi oldalak főszereplőjével, a tanítónővel. A következő (16.) oldalon utcasort kúttal és egy lakásbelsőt láthatunk. Feltehetően a szerkesztő felcserélhetett két képet, a 16. oldal alsó képét és a 17. oldal bal felső képét, amely a rendezettebb utcasort mutatja. A 17. oldal jobb felső sarkában Váradi Gábort, a „vasutastelep állandó alkalmazottját”, feleségét és öt gyermekét láthatjuk. A bal alsó sarokban Varga Kálmán, községi pásztor és családja ül körbe egy asztalt. Az írás szerint „Vasárnapi ebéd közben”. A jobb alsó sarokban pedig Csíki Endre „MÁV vasútépítő munkás” szegényesebb lakásába pillanthatunk be, ahol a férfit három kisgyermekével láthatjuk. A következő lap a gyerekeké. A bal sarokban „Varga Teréz, ötéves fejletlen gyermek” sparhelten melegíti kezét. A következő képen feltehetően ugyanannál a tűzhelynél járunk. Négy gyermek néz a kamerába, a sparhelten krumpli sül. Az alsó képpel kezdődnek valójában az iskolás képek.

Az 1961-es párthatározat egyik legfontosabb pontja az iskoláztatás tényleges elérése, a cigányok körében jelentős arányú analfabetizmus felszámolása volt. Az iskolás képek közül egy-egy Mátészalkán és Csengerben készült, míg nyolc felvétel Nyírbátor-Újtelepen, a cigány osztály tanítónője és tanulói körében. A nyírbátori „iskolás sorozat” egyes darabjai a riport/akciófotóhoz, más darabjai a beállított „spontán” képhez, míg más darabjai a klasszikus csoportképhez sorolhatóak. A beállított „spontán” képek egyik legszebb darabja a 19. oldalon a bal felső sarokban elhelyezett kép: „Varga Zoli, Laci és Kálmán a nyírbátori cigányiskola I. o. tanulói putrijukban”. Ha a képnek tartalmi leírást adó aktivista nem hangsúlyozná a putrit, akkor talán nem jönnének olyan könnyen rá arra, hogy a lakóhely nyomorúsága és a tanulás megváltó erejébe vetett hit nem teremtene ekkora ellentétet. A középső és a két szélső gyermek közt láthatóan több évnyi korkülönbség lehet, s a kor szerinti, valódi első osztályos csak a középső gyermek, vagyis Laci lehet. A kép rendezettségét leginkább a mindhármójuk kezébe adott, kinyitott olvasókönyv jelzi. Laci komolyan veszi feladatát, Zoli a kamerába néz, Kálmán pedig nevetgél. Ha putri, nem tudjuk, milyen világítása van, egyáltalán életszerű-e az, hogy a három gyermek abban képes olvasni? Hasonlóan szép a 18. oldalon „Kis Erzsike, 8. éves I. o. tanuló, Nyírbátor-újtelepi lakos a képen látható földbe vájt kunyhóból látogatja naponta a cigányosztályt” képe. Erzsikét a fotós a kép közepére komponálta. A kislány kezében nyitott könyvet tart, s vidáman mosolyog, mi több, nevet a kamerába. A háta mögött a földbe vájt kunyhó, s a gyermek annak bejáratát takarja. A kunyhó teteje levágva, de nem is a kunyhó látványának egésze a fontos, hanem annak érzékeltetése, hogy a tanúlással innen kiemelkedhetünk. Mindkét képen a múlt öröksége és annak felszámolására tett első lépések hangsúlyozódnak. Ha hozzávesszük azokat a képeket, amelyek az iskolás gyerekek nagyobb csoportját is mutatják, akkor láthatjuk, hogy hányan járhatnak ebbe a cigány osztályba. A 19. oldal jobb felső képén egy mosolygós tanító néni körül 18 gyermeket, jobbára leánykát láthatunk, a „Nyírbátor-újtelepi cigányosztály tanulóinak egy csoportja”-t. A 15. oldal jobb felső sarkában szerepel egy kép, melyen a tanító néni kisebb gyerekekkel, valamint egy fiatalasszonnyal, aki ölében egy csecsemőt tart, áll. A gyerekek többsége még láthatóan nem iskoláskorú. A kép magyarázatából megtudjuk, hogy hol is járunk. „Varga Sándor, Nyírbátor-újtelepi cigánysor lakójának putrija /: 3 gyermeke a cigányosztályba jár:/”. Ha a könyvben tovább lapozunk, négy oldallal később látjuk a három Varga-gyereket, s immár el tudjuk képzelni a két képből a putri teljes valóságát. A 19. és 20. oldalon beleláthatunk az iskolába is. Az előbbi oldal jobb alsó sarkában „Szilágyi Eszter, Fenyő Kati és Szilágyi Józsi, a Nyírbátor-újtelepi gyermekek jelentkeznek az olvasás folytatására”, míg a következő lap jobb felső sarkában „Varga Erzsike, Nyírbátor-újtelepi lakos az iskolában olvas”. A 19. oldal bal alsó sarkában egy „iskolateremtő” képet láthatunk. „Varga Karcsi az iskola táblájánál az általa felírt két szót olvassa vissza”. E két szó nagyon szabályos betűkkel írva a *tál* és a *nem* szócska.

Az album nem egy képét a későbbi évtizedek fotografiai törekvései előzményének, mi több, mintaadójának tekinthetjük. Néhány évvel később az MTI képek sorában találkozni olyan képekkel, amelyek szintén a táblára írt szavak és a tábla előtt álló gyermek helyzetének összefüggését írják le. Azon a képen, ahol

Cigányiskola Sükösdön. Sükösd, 1960. Bojár Sándor felvétele
(Képek... 353. sz. kép)

a táblán az *Itt a tál étel* mondat szerepel (Sükösd, 1960. Bojár Sándor felvétele), ott világosabb már az ideológiai törekvés, mint ezen, ahol talán a *tál* tagadása még a *nem*.

A 1960-as, 70-es években az új műfaj képei, a „hurráoptimizmus” beszámolóí a cigányság – mint társadalmilag elmaradt réteg – beilleszkedéséről számolnak be. A beilleszkedés érdekében az MSZMP KB párthatározata célul tűzte ki az analfabetizmus leküzdését, illetve az iskoláztatást; a telepek és putrik felszámolását, az emberi lakhatásra alkalmas házak megépítését és a cigányság munkába állítását. Ennek a politikai cél-



nak volt teljes szószólója és illusztrátora az MTI „hurráoptimizmusa”. A párthatározatot követő évtizedek propagandafotói már arról szólnak, hogy (elsősorban a

párt jóvoltából és segítségével) megváltozik a cigányság élete, a gyerekek boldogan járnak iskolába, a felnőttek munkájuk nyomán új otthonokat emelnek, konszolidált családi életet teremtenek, a tanácsok pedig megszüntetik a régi szegénytelepeket, és elhozzák a kultúrát a cigányok közé. Ebben a műfajban az egyik legszebb kép az 1963-ban Rozsályon készült felvétel (Petrovits László munkája), melyen «A kis Lázár Jani II. osztályos tanuló segít Lakatos Péternek a tanulásban». A kisfiú fehér ingben, nyakkendőben, svájci sapkában tanítja írni az idős, sötét öltönyös, nyakkendő nélküli, fehér inges, kalapos, idős embert. Jani bal kezét az öreg vállára teszi, jobb kezével pedig az öreg jobb kezében tartott ceruza mozgását segíti. Mindketten a füzetre merednek, de mégis úgy érezzük, hogy a jövőbe néznek. A kisgyerekek leküzdik a múlt átkos örökségét, az analfabetizmust és utat mutat az értelmes jövő felé. A későbbi



A kis Lázár Jani II. osztályos tanuló segít Lakatos Péternek a tanulásban.
Rozsály, 1963. Petrovits László felvétele (Képek... 356. sz. kép)



*Látogatás a nyíregyházi cigányiskolában. Nyíregyháza, 1981. Tormai Andor felvétele
(Képek... 355. sz. kép)*

években is szívesen látogattak el a fotósok a megye különböző iskoláiba, így gyakran megfordultak a nyíregyházi „cigányiskolában” is.

Azonban ne feledjük, amikor Schiffer Pál 1975-ben elkészítette a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* című dokumentumfilmjét, mely valójában folyománya a Kemény István vezette első reprezentatív szociológiai cigánykutatásnak, akkor a film három helyszínének egyike Nyírbátor volt. Itt, Boldván és Hajdúhadházon a Kemény-féle kutatás szakértőivel végigjárták a cigánygyerekek és az iskola kapcsolatának közelmúltbeli történetét és jelenkorát nyolc pontba szedve, hogy mi is történt, illetve nem történt a rendeletek ellenében. (S ha ezt figyelembe vesszük, más szemmel nézünk ezekre a képekre is.)

Az utolsó nyírbátori oldal bal felső sarkába egyszer csak beugrik a Fenyő család már látott sertésölje. A következő két oldal hat képe Nyíregyházán készült és az eddig sejtett koncepciót kevésbé tükrözi. A képek talán találmokra készültek és a fejlődés története kevésbé érzékelhető. A 21. oldal bal

felső képén férfiak kártyáznak, s ezt a képet akár szociofotóként is szemlélhetjük. Aláírása semmi ideológiai tartalmat nem hordoz. A mellette lévő kép életlen, homályos, s a Polyákbokor egyetlen putrijáról beszél. Ugyancsak nehezen értelmezhető „Nyíregyháza Ságvári telepen Makula Mária és Karolina családtagjai” képe. Talán egy düledező ház előtt állnak-ülnek. Egy rendezetlen kép asszonyai és gyermekei. A 22. oldal bal oldalán Tóth Lizi „javasasszony” talán kártyalapokat nézeget. A jobb felső kép ismét Polyákbokorról szól, de már egy utcarészletről. A jobb alsó zárókép már egy jobb kompozíció, „Ságvári telepen Tóth Ferencné és szomszéd putri lakói”. Nem tudjuk, ki Tóth Ferencné, s azt sem, hogy miért fontosabb, mint bármelyik másik asszony vagy férfi a képen, akik viszont nincsenek megnevezve. Attól, hogy a megnevezettnek nincs „története”, tulajdonképpen érdektelenné is válik. Járunk még két kép erejéig Tiszadobon (23. oldal), ahol egy csoportképen



*A rozsályi cigányoknak önálló zenekaruk és tánccsoportjuk van.
Rozsály, 1963. Petrovits László felvétele (Képek... 696. sz. kép)*

Tóth Gyulát és vidám négy lányát, a Táncsics Tsz tagjait láthatjuk, és Kis József szegkovácsot munka közben a falnak támasztott nagyméretű, kész cigányfűrókkal. Az alsó kép helyére „bekéredzkedett” a hétgyermekes kisvárdai Balogh János fuvaros ideiglenes hajléka: „Kőalapozatú, cseréptető, szoba-konyhás és mellékhelyiségekből álló épülete 1957. évben megépült”, vagyis egy költözés előtt álló család leginkább a pásztorok szárnyékára emlékeztető hajlékban lakik. Az utolsó előtti lapon (24. oldal) Ópályiban járunk. Három nyomorúságos kép után (melyeken viskók előtt kisebb-nagyobb csoportokat, családokat látunk), egy képen vályogvetők, egy asszony és két férfi dolgoznak, nyilvánvalóan új otthonuk „építőköcskái”. Az album Mándokkal búcsúzik (25. oldal). A bal felső képen egy dekomponált felvétel: romos ház alatt a képből kinéző asszonnyal és leányaival. Jobb oldalt ismét látunk egy távoli képen egy községi pásztorot, majd a záró felvételen a pozitív véget: „Demeter Béláné és leánya mándoki lakosok részes földjük művelése közben”.



Kasornyát kötő cigányasszony. Rozsály, 1957.
Béres András felvétele
(Képek... 198. sz. kép)

A dr. Simonovits István miniszterhelyettes számára 1958. január 31-én ajándékozott album az ajánló lappal lett eggyel hosszabb a Gaál Ibolyáénál. A tényleges címlap is eltér. Egyetlen metszetet tartalmaz, s alcíme is más: „Putri” helyett rendes lakóházak. Vagyis „A Szabolcs Szatmár megye területén élő cigányok életét szemléltető képek” legfőbb üzenete a lakás- és telepviszonyok megváltozására és talán megváltoztatására tett erőfeszítések demonstrálása. A miniszterhelyettes számára készített album szerkezete is némileg eltér a bemutatottól. Noha alapvetően a lokalitás elve érvényesül, s ebben érdektelen, hogy felcserélődnek helyszínek, de három lap esetében feltűnő a változtatás: a kezdő képpoldal, a kunyhók és telepi házikók nyitó

lapja Mátészalkától elszakadva a kötet végére, az utolsó előtti oldalra kerül, s Nyírbátortól is elszakad két oldal, a régi állapotokat és a már falusias jelleg ábrázolását véghangsúlyként használva. A Gaál Ibolya albumában a 20. oldalon a nyírbátori cigányosztály képével együtt lévő sertésolat Simonovits albumának 12. oldaláról kihagyták. A 3-24. oldalra beragasztott képek egyeznek, de sorrendjük és feliratozásuk eltérő.

Az alábbi összegző „tartalomjegyzék” az azonosságokat és az eltéréseket hivatott szemléltetni. (Elöl a Gaál-féle, végén a Simonovits-kötet oldalszáma²².)

²² Az eredeti albumok oldalai nincsenek sorszámozva.

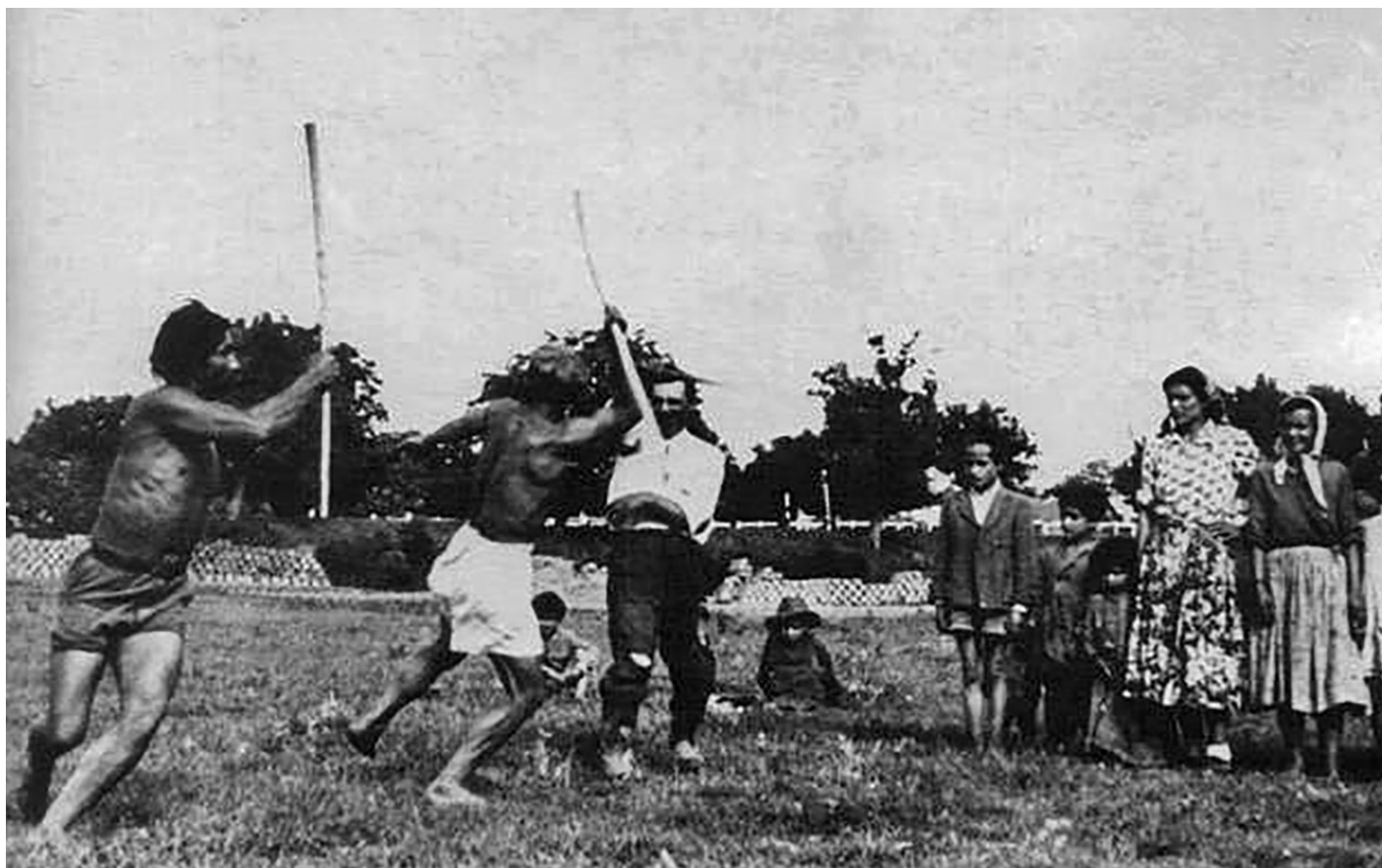
Gaál Ibolya levéltárnak ajándékozott albuma		Simonovits Istvánnak ajándékozott album	
oldal sorszáma			oldal sorszáma
	Nincs névre szóló köszöntő oldal.	Borító: „Dr Simonovits István miniszter helyettes Elvtársnak, Szabolcs Szatmármegyei Tanács Vb. Egészségügyi osztályától. Nyiregyháza 1958. I. 31.”	1.
1.	Címoldal: „Szabolcs-Szatmármegye területén lakó cigányság életét szemléltető képek. Házaik is szépülnek. 1957.” Az ököritőfülpösi putriról és a csengeri telepről készült tusrájzok fotói (2 db).	Címoldal: „Szabolcs Szatmármegye területén lakó cigányok életét szemléltető képek. 1957. Putri helyett rendes lakóházak.” Az ököritőfülpösi vagy nyírbátori telepről készült tusrájz fotója (1 db).	2.
2.	Mátészalka Ecsedi úti, Ópályi úti és Cserepes-hegyi régi telepei (4 db).	Ugyanaz.	25.
3.	Lakatos Sándor és Botos Jánosné portréja, Mátészalka (2 db).	Ugyanaz.	3.
4.	Farkas Sanyika portréja és gyerekcsoport, Mátészalka (2 db).	Ugyanaz.	4.
5.	Horváth Róza és Varga Erzszi, táncoló és fellépő, Mátészalka (2 db).	Ugyanaz.	5.
6.	Farkas Sándor üstfoltozó és mulató csoport, Mátészalka (3 db).	Ugyanaz.	6.
7.	Tánc csoport próbája, Mátészalka (2 db).	Ezen is, de az egyik kép nem ugyanolyan.	7.
8.	Ököritőfülpös, putrik (3 db).	Ugyanaz.	8.
9.	Ököritőfülpös, új házak (3 db).	Ugyanaz.	17.

Gaál Ibolya levéltárnak ajándékozott albuma		Simonovits Istvánnak ajándékozott album	
oldal sorszáma			oldal sorszáma
10.	Porcsalma, vegyes (3 db).	Ugyanaz.	18.
11.	Varga József és a Kalucza família. Fejlődés. Porcsalma (4 db).	Ugyanaz.	19.
12.	Tó parti telep, Csenger (3 db).	Másként elrendezve.	20.
13.	Csenger, fejlődés (4 db).	Másként elrendezve.	21.
14.	Lingora Sándor és Nagy József, életkép, fejlődés, Csenger (3 db).	Ugyanaz.	22.
15.	Nyírbátor, régi telep (4 db).	Ugyanaz.	23.
16.	Nyírbátor, új telep (3 db).	Ugyanaz.	24.
17.	Nyírbátor, új telep (4 db).	Ugyanaz.	9.
18.	Gyerekek, olvasó kislány, Nyírbátor (3 db).	Ugyanaz.	10.
19.	Gyerekek, cigányosztály, Nyírbátor (4 db).	Ugyanaz.	11.
20.	Fenyő Ferenc sertésólja és a cigányosztály, Nyírbátor (3 db).	A sertésólas kép nincs, a másik kettő ugyanaz.	12.
21.	Ságvári-telep és Polyákbokor, életrépek, Nyiregyháza (3 db).	Ugyanaz.	13.
22.	Ságvári-telep és Polyákbokor, életrépek, Nyiregyháza (3 db).	Ugyanaz.	14.
23.	Családi portré és életkép, Tiszadob, Kisvárd (3 db).	Ugyanaz.	15.
24.	Cigánytelep, Ópályi (4 db).	Ugyanaz.	16.
25.	Komoró, Mándok, telep és kapáló nők, akik már szinte parasztok (3 db).	Ugyanaz.	26.

Az eddigiekből talán kiderült, hogy Hammel képeit leginkább az alkalmazott, és ideológiailag „terhelt” fotográfiai kategóriájába sorolhatjuk. A fényképész nem maga akaratából, s nem is a maga választotta terepre ment, s még azt sem mondhatta meg, hogy mely felvételeit szeretné használni, illetve, hogy megbízói mit használhatnak. Így keveredhettek be a közölt anyagba életlen és dekomponált képek, valamint felesleges ismétlések. Érezhető a kalauzok közti „minőségi különbség”. Volt, aki terepét jól ismerve, s ideológiailag felkészülve vitte, kísérte fotográfusát, mint Mátészalka és Nyírbátor felelőse, s volt, ha volt egyáltalán, aki éppen csak elkíserte őt néhány kattintás erejéig. Mindenesetre az megállapítható, hogy az alkalmi páros törekedett az adatolás pontosságára. Az igazi munka persze aztán a névtelen szerkesztőé volt, aki a fotóanyagból és a kísérő meghatározásokból albumot, vagyis képeskönyvet szerkesztett. A képek „értelmét” az összeállító, az ideológiai üzenő adja meg. S ő korát jelentősen megelőzi. Bináris oppozíciót teremt: felmutatja (felmutattatja) a múlt jelenben is látható örökségét, s a jelen vívmányait, a tanácsrendszer törődésének és munkájának eredményét: a változást, a fejlődést, az emberek életének megjobbítását. S ezek az érdekek nem a frissen alakult párté, hanem a megyei, illetve a városi és községi tanácsoké. A kortárs fényképészek egy része persze másként gondolkodik. Kevesen vannak, de ideológiailag elkötelezettek.

Az MTI hurráoptimizmusára reagálva alakult ki a 70-es évek szociofotó világa. Tíz évvel a párthatározat után a Kemény István vezette országos reprezentatív cigánykutatás számtalan pontján cáfolta a politikai döntéshozók sikereket harsogó optimista képét. A kutatásban résztvevők több írásukban is azt bizonyították, hogy nem sikerült felszámolni a szegénységet, a cigányok döntő többsége nemcsak hogy szegény, de szegregált és diszkriminált is.

A fiatal kutatók alapvetően a rendszert tették felelőssé a cigányság társadalmi hátrányaiért és a szegénység felmutatásával, azzal, hogy azt bizonygatták, hogy a szocializmusban is van szegénység, a rendszer ellenzékévé (ellenségévé) váltak. Erre a folyamatra talán a legnagyobb hatást Schiffer Pál dokumentumfilmjei tették. Schiffer a kutatásban részt vett szociológusokkal és Féner Tamás fotográfussal a hetvenes évek elején három dokumentumfilmet forgatott, valójában a három alapkérdésről (ingázás, iskola, telep). A forgatást kísérő fotós megrázó felvételeket készített. A fotótörténet ma úgy emlékezik meg Fénerrel, mint aki összetörte a „magyaros stílus és a szocialista realizmus öntömintáját”. Húsz évvel később Révész Tamás járt Tamás Ervin társaságában Mátészalkán, s egy fejezetet szenteltek a város cigányságának Búcsú a cigányteleptől című könyvükben. A beszámoló egyaránt érinti az iskola, a művelődés, a lakhatás és a munka



Botolótánc. Gergelyugornya, 1957. Ismeretlen felvétel (Képek... 684. sz. kép)

témáit. A fejezet címe egyébként A munka. Egyik kép aláírása „Az utcaseprés: cigány munka”. A fejezet utolsó képén pedig – talán egy gépsor oldalfalán – fir-
kálva: „cigány munka”. Abból következően, hogy a kötet egészében a szöveg és kép szerves egységbe kerül, a fotók a konkrét és valóságos, az egyedi és a tör-
téneti kontextusába helyeződnek. A képek többek és kevesebbek is, mint metaforák. Egyetlen kép sem akarja magába sűríteni az ilyenek voltak, vagy az ilyen-
nek lettek a cigányok gondolatot, hanem mint egy képregényt olvasva van eleje és van vége a történetnek (a magyarországi cigányok néhány évtizedes igen-
csak differenciált történetének). A fotók azonban jelen idejűek, s köztük vannak – ha a könyv első fejezetében is kaptak helyet – a szegénységet, társadalmi el-
maradottságot ábrázoló képek, valamint



köztük vannak a reményteljes változást, a társadalmi egyenlőség bekövetkeztét idé-
ző képek. A kép nem propagandaeszköz Révész kezében, nem is hurráoptimista ő, s nem is a politikai hatalom legitimi-
tását félti, hanem valóban azokkal érez együtt, akiket lefényképez, s az ő emberi boldogulásukért izgul, mintegy jobb jö-
vőt akarva varázsolni. Csak úgy érthetjük igazán képeit, ha egymás mellett látjuk a földkunyhó előtt hóban táncoló kislányo-
kat és a munkából hazatérő, a vonatban fáradtan alvó férfi fotóját.

*Páros botoló. Nyírbátor, 1957.
Kápolnai Imre felvétele
(Képek... 685. sz. kép)*

Fényképek

Gaál Ibolya albuma

Szabolcs-Szatmármegye területén lakó
cigányság életét szemléltető képek.



Házuk is szépülnek.

1957.



Moit'szolkaui ecseduiti telep.
1: kecsorebi miut és vasut
mellitt: /



Az ecseduiti telep egyik kunyhóján.

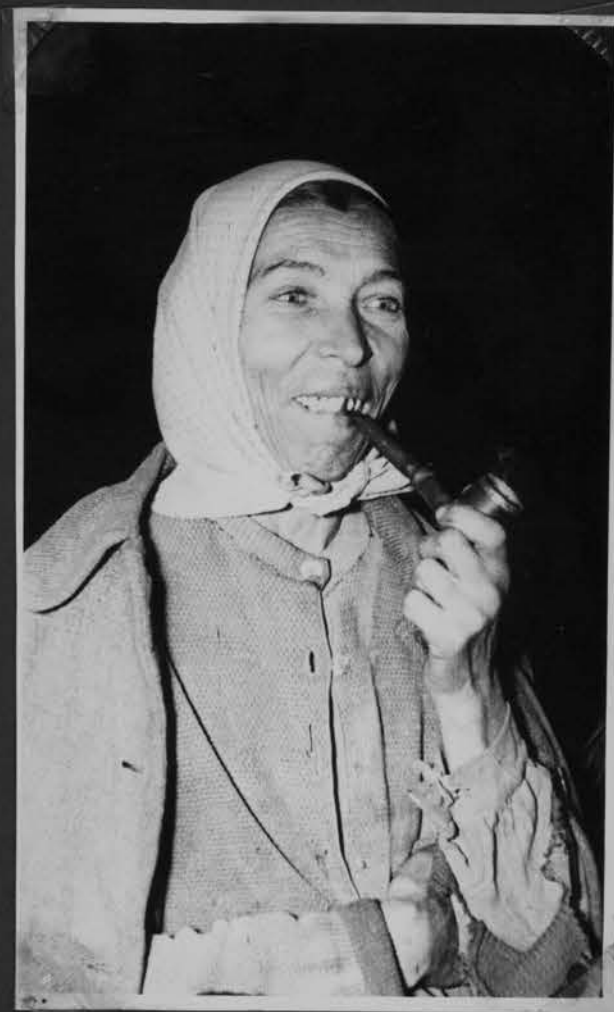


Moit'szolkaui - Újvilág út mellett két ház. Moit'szolkaui cserepeskeresői település.





Lukatos Sándor
90 éves
Móti-szalkon,
Ópályi-uti
lakos.



Botos Gyimesné
52 éves
Móti-szalkon
Keceli-uti telep
lakója.



Төркөс Соныков
Мөтөссалка,
Бөрөкөшөгү - telep эгиз
фитонд башы.



Мөтөссалка, Кечеди ати телефинд
исколалару жүрүгүзүмүзүгүзү
срапортю.



Görvátli Rózsa
9 éves
Mátészalkai Gárdi-utú
telep lakóján mótészalkai
táncol



Károly Erzsébet
Mátészalkai
Gárdi-utú lakos.



id. Farkas Sándor Mátészalka Cserepes-
 kegyi vándorvezetés, költésben saját tálca
 és lakóházak



id. Farkas Sándor
 Mátészalka,
 Cserepeskegyi földművelési igazgatóság
 munkáihoz indul.



Vasárnap délutáni szórakozó csoportja
 a Mátészalka, Cserepeskegyi telepén.



Abátesszalokai cigány népi együttes
és cigányrajzoló válogatók című
dolgozatok gyakorolják.



Tenti együttes új cigányrajzoló válogatók
című táncszóróműve bemutatja.



Ökörítőfűlpös hárséplom a fűlpösi
telep kunyhói.



Ugyancsak a telep a putrimói
jobb lakásokról.



Vacsora főzés a telepen,
Farkas Gyulánál.



Ökörítőfülpös községben juttatott hószelvények épült cigánycsaládok
remdes lakóháza.



Gábor Lajos Ökörítőfülpös
"Hatalom" Tsz. tag lakóháza.



Porcszalma, Tömétő"-uti cigánytelep.



Porcszalma, Tömétő"-uti telep egyik lakójának putrójában.



Porcszalma, Petőfi út, szellőirtőkori
lakó Lénéssz. család.



Varga György közs. pártos, Porcsalmai
"Fémle" uli-telep.



Varga György közs. pártos és
csalódjai lakásukban.



Községi Községi Porcsalmai,
Pitöfi u. lakos családjaival az
2080 Ft-ot részben 520 m-öt
telken ideiglenesen épített kiserőmű háló.



A porcsalmai Községi népi-
zenekar /: Községi Szervezet /



Csonper községi cipőgyártelep házáinak részéről. —





Allok Szász és Szűcs Júlia Csenger községben
1955.-ben juttatott 600 m. öles telken épített
lakóháza családjának. A család fő-
növekedésének dolgaik.



Bondula Szabolcs és Mihály Csenger
községben juttatott házhelyeknél épített
lakóház, kiki 1955. évben még is
telepen voltak.



Csenger községben 1955.-ben kiépített
216 házhely új utcasora.



Csenger községi cigánytelep és kiépített
házhelyek iskoláján.



Lingorov Leindov, Eszper, 1955. - Ben
 kibetelt kocsikéjém épült lakóháza
 helyén.



Sturgy Győző, Eszper, 1955. - Ben
 épült lakóháza fújtatott ház-
 helyén.



Sturgy Győző, Eszper, lakos
 kocsikéjém, munkakörben.



Farkas Teresi Njivbator, Utelepi,
cipingasszony, Gololbe vajts kutykoja



Varga Szabolcs Njivbator, Utelepi
cipingasszony lakojainak putaljas
1: 3 gyumekes na cipingasszonyca jar :)



Fenyő Ferenc és Fenyő Anna házban
szőlésállás Njivbator, Utelepen.



Varga Kálmán Njivbator Utelepi
lakos kérésre készített lakóház és
"W. C." je a telepén.



*Szivbátor községben 1945. az öltö-
 reform során juttatott kőszelvény
 rendelkezélen építkezéssel kialakított
 utcákon.*

*Szivbátor Újtelepje ivóvizet
 biztosító kőkút.*



*Fenyő Anna Szivbátor, Újtelep-
 lakos családja ötlettel szegye.*



Spjirbator, ajtelep rendezettebb
utca soros.



Vanoudi Gyáboros Spjirbator, Ajtelepsi
lakos és családját lakásában
1: A családja, Spjirbator, Mosetras - telep
állomások alkalmasságai!



Yorgou Góalmán és családja Spjirbator,
Ajtelepsi lakos, közös pörgetés vasárnapon
előző kővel.



Esiki Énoche Spjirbator, Ajtelepsi lakos
Móros, vasutépítő munkás lakásában
gyermekével.



Vargov Teréz 5 éves fejletlen gyermeke
Nyirbátor, újtelepi / putriban.



Vargov Sándor Nyirbátor, újtelepi
lakos gyermekei borqinyasíték készítésénél.



Kiss Erzsike 8. éves I. o. tanuló
Nyirbátor, újtelepi, lakos és képen
látványos felolvasást könyvből
látogatónak naponta a cigányosztályban.



Varga Lóli, Laci és Ibálmán az
nyírbátori cigányiskola I. o. tanulói
puttyjukban.



A Nyírbátori Újtelepi cigány-
osztály tanulói egy csoportban



Varga Horcsa az iskolai táblajárás
kor váltása felírt két sorát olvasva
vissza.



Leilágyi Eszter, Fenyő Ibolya és
Leilágyi Panna Nyírbátor, Újtelepi gyere-
kek jelentkezői az olvasás felgyorsítá-
sára.



Fenyő-család szőlőbater, sertésoljós!



Varga Teresika szőlőbater, újtelepi lakos az iskolában olvas!



Görényi Eteláné, a szőlőbateri cigány-
osztály nevelője a tanítás befejezés után
háziindóit tanulók.



Συιρεγαυκόνους, Σαίπνάρνι-Τελεπνί
κάρτυβίζνς αραρνί.



Συιρεγαυκόνους, Πολυάλεβοκονί λακός
Σαλοττός γόνσέβ νιγνίγγα αλαβάνι εγαρετ-
λέμ πάλτριγνί.



Συιρεγαυκόνους, Σαίπνάρνι τελεπνί
Μοσάκνιλα Μοσάκνιλα ες Καρολίνου
ααλαβάνι γαυνί.



Tóth Lizi Nyiregyháza,
Kágyarósi telep janas-áscányai.



Nyiregyháza, Polycsák - lakosai
utcareszlete.



Nyiregyháza, Kágyarósi - telepen
Tóth Ferencné és szomszédai putri
lakói.



J. Földi Gyulán és családjánál tiszadobai Jánosics Párr. tanyján.



Hóiss György tiszadobai szegkeres munkaközeiben.



Bialogh György Lúdvos Hísvándos, 7 gyermekes család ideiglenes hajléka. (Kővárváros, cseréptető szobra-kerámiás és mellék helyiségektől álló épülete 1957-ekben megépült. :)



Isoláterben Pataky Eszmonok apályi
Lajos székelykiszorás kiskájánál mellette
Yános Eszmonok kiskájánál.



Balogh Imre apályi lakos és családja
Lajos putrija előtt.



Varga János és Nagy István
apályi lakosok putrija előtt ebédet
főznek.



Petrokóczy János, Yános Móntos
és Balogh János apályi lakosok
kályhaszék készítésénél.



Balog Gizella kamorói lakos
putrja előtt.



Patkó Albert közs. pártos,
mónvotki lakos a kizsiny-
telep előtt.



Demeter Bélvinei és Levinyos,
mónvotki lakosok pézses
földjük művelése közben.

NŐNYKÖTŐ KISZ. BUDAPEST
Cékszám Fogy. ár
530 T 95.40

Hammel József
albumból kimaradt képei



A komorói telep. Fehér kendőben Balog Gizella.

Másik képe az album 25. oldalán



Kerényi Istvánné és a cigányosztály, Nyírbátor.

Más képei az osztállyal az album 19–20. oldalán



Fenyő Péter, Nyírbátor.

Másik képen a testvéreivel látható az album 16. oldalán.

1957-ben 16 éves volt



Csenger, cigánytelep. Hasonlók az album 12. oldalán



Csenger. A telep szélén épült házak. Hasonlók az album 13. oldalán



*Csenger, Nagy József a családjával.
Más képen egyedül látható az album 14. oldalán*



Lingora Sándor, Csenger.
Másik képen az édesanyjával az album 14. oldalán



A mátészalkai táncgyűttes próbája. Némileg eltérő változat az album 7. oldalán. Ez a kép megjelent a Kelet-Magyarországban 1957. december 8-án a nyírbátori cigányosztályról írt cikk mellékleteként



Lakatos Sándor, Botos Jánosné és Varga Erzsébet fotóiból készült montázs.

Az eredeti fotók az album 3. és 5. oldalán találhatóak



*A mátészalkai táncgyűttes próbája.
A képen valószínűleg Zsákai Sándor*



Azonosítatlan kép



Azonosítatlan kép



Azonosítatlan kép



Azonosítatlan kép. Feltehetőleg Ökörítőfülpös



Azonosítatlan kép



Tóth Gyula tiszadobi tsz-tag a lányaival. Hasonló változat az album 23. oldalán. Az albumban található kép megjelent a Kelet-Magyarországban 1958. január 12-én a családról írott cikkben



Tóth Gyula felesége. A kép megjelent a Kelet-Magyarországban 1958. január 12-én



Tóth Gyula lánya és unokája

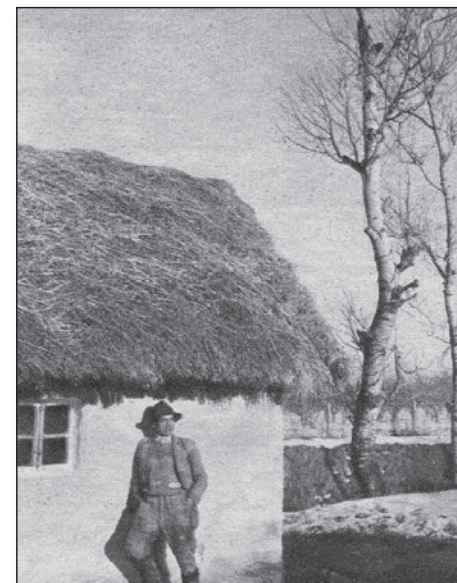


Tóth Gyula felesége

Lussa Vince fotói
Solymár Tamás cikksorozatában



*„Még kevesen ismernek bennünket, nagyon kevesen
– mondja Balog Sándor, több szakma mestere, a hírneves vándoriparos”
(Ország Világ, 1958. április 2.)*



*Andrási Gyula már új otthona előtt fogadja a tavaszi napsütést. A házacska
még nem palota, de már nem is putri! Az is lehet, hogy esztendőre
vagy kettőre cserép kerül a zsindegy helyébe.” (Ország Világ, 1958. április 2.)*



*„Akik a legtöbbet tették a fajgyűlölet ellen: Csiki Júlia mátészalkai
együttese művészetével megmutatta országnak, világnak a cigányság
emberi arcát.” (Ország Világ, 1958. április 2.)*



*„Hol terem a cigánypulya kis ruhája, kis cipője? A szociális otthonokban.
Győrteleken 40 pár cipőt és 60 leánykaruhát készítettek a pihenő öregek
az új iskolásoknak.” (Ország Világ, 1958. április 2.)*



„A cigánybíró kézenfogva vezette fel a gyermekeket az iskolába. Akarnak ezek tanulni, de ruhájuk sincs és csúfolják is őket – mondta. Azóta a lakosság szeretete kíséri a 7 éves Rézműves Ibolyát és kis társait.” (Ország Világ, 1958. április 2.)



„Jobb később, mint soha. A tunyogmatolcsi – öreg – diákok nem hoznak szégyent Füles Zsigmond tanár úrra.” (Ország Világ, 1958. április 9.)



„És Jónás Ilona tanítónő első elemista cigányosztálya megóvja a kicsiket a csúfolódásuktól.” (Ország Világ, 1958. április 2.)



„A kántorjánosi Gyöngyike most tartotta lakodalmát. Nyárra talán rendes, új házban alapíthatnak otthonot.” (Ország Világ, 1958. április 9.)



„A 93 esztendő Paszuly bácsi még betegen sem ejti ki kezéből a tepsikészítő kést.” (Ország Világ, 1958. április 9.) Lakatos Sándor a mátészalkai Ópályi úti telepről, másik képe az albumban a 3. oldalon



„Kit ríkat meg előbb Dankó Pista szomorúsága: a közönséget-e, vagy a művészt? Könny csillan a legelső szabolcsi primás, Tokaji Horváth Ignác szemében.” (Ország Világ, 1958. április 9.)

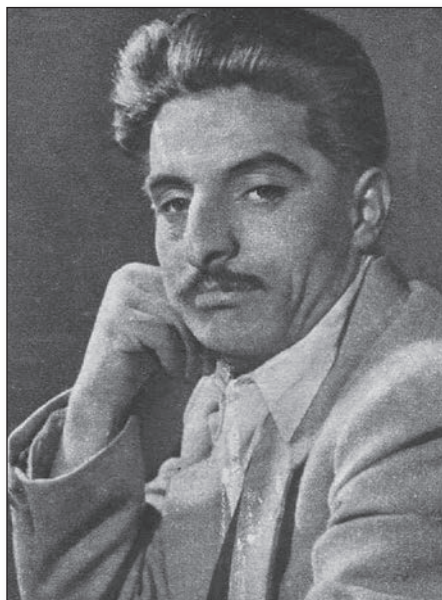


„Táncol a Cinevég. A mátészalkai »Csiki Júlia« művészegyüttes mellett piciny hajtása támadt a cigánykultúrának: a cinevégi telepen a Varga Erzsikék csoportja.» (Ország Világ, 1958. április 9.) Az Ópályi úti telepen élő Varga Erzsikék csoportja másik képe az album 5. oldalán²³

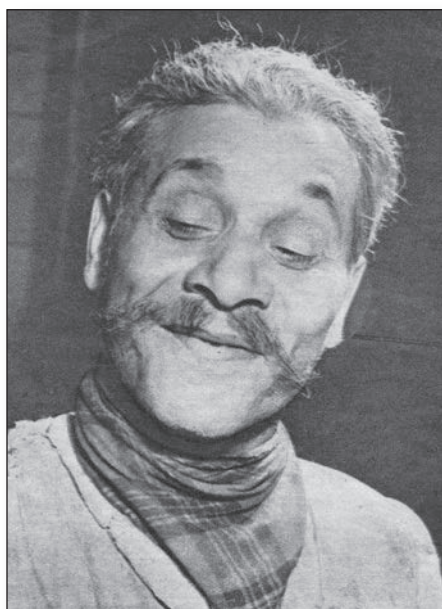


Szabolcs-Szatmár megyei (hodászi?) cigány nő fényképe (Ország Világ, 1958. április 16.)

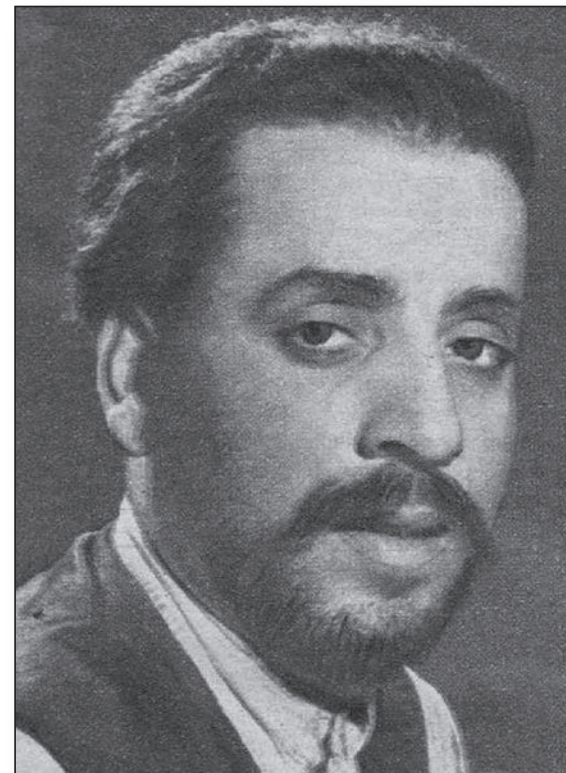
²³ Az album és Solymár cikke között helyrajzi ellentmondás van. Az album szerint Varga Erzsikék az Ópályi úton lakott, Cinevégnek viszont Mátészalkának az ellenkező oldalán lévő, kocsordi úti részt nevezik, ott pedig az Ecsedi úti telep volt.



*Van nekem egy kislányom otthon, egy kis fekete. Az olyan apás!
És már három hete nem láttam – mondja Balogh István és családjára
gondol.” (Balogh István hodászi cigány, Ország Világ, 1958. április 16.)*



*„A Guszti az olyan akkurátusan megfelel mindenkinek, mintha nem is
szegény cigány lenne. Ő a mi ügyvédünk – nyilatkozik Rézműves bácsi.”
(Lakatos Gusztáv hodászi cigány, Ország Világ, 1958. április 16.)*



*„Munkás emberek vagyunk, benniünket pártol a törvény,
de még sok a régi reakció. – Ez Lakatos elvtárs véleménye.”
(Rézműves Sándor hodászi cigány, Ország Világ, 1958. április 16.)*

